

Słownik klimatyczno- -ekologiczny. 400 pojęć z wielu nauk

“ Sugerowane cytowanie: *Słownik klimatyczno-ekologiczny. 400 pojęć z wielu nauk* (2022), w: Jasikowska, K., Pałasz, M. (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, s. 777–843. za512.uj.edu.pl

A

Absorpcja promieniowania – proces polegający na pochłanianiu energii promieniowania przez gazy i aerozole w atmosferze oraz na przemieszczaniu energii promienistej w inne rodzaje energii (np. cieplnej).

- albedo, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, natężenie promieniowania słonecznego, wymuszenie radiacyjne

Adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna – proces dostosowania do obecnych lub oczekiwanych warunków klimatycznych i ograniczanie ich negatywnych skutków, takich jak: wzrost temperatury powietrza lub podnoszenie się poziomu oceanów. Działania adaptacyjne są realizowane np. za pomocą zielono-błękitnej infrastruktury, rozszczelnienia powierzchni nieprzepuszczalnych i zwiększenia retencji wód. Przykładem działań adaptacyjnych może być zadrzewianie oraz odpowiednie projektowanie miast, które zmniejsza skutki śmiertelnych fal upałów. Formą działań adaptacyjnych są również lokalne sieci produkcji, dystrybucji i konsumpcji żywności, zabezpieczające społeczności przed globalnymi kryzysami żywnościowymi na tle klimatycznym itd.

- agroekologia, błękitna/niebieska infrastruktura, działania adaptacyjne oparte na społeczności, mitygacja klimatyczna, potencjał

adaptacyjny, retencja wód, rezyliencja, zielona infrastruktura

Agenda 2030 – rezolucja ONZ przyjęta jednogłośnie przez 193 państwa; strategia rozwoju świata do 2030 r. zawierająca 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju (ang. *Sustainable Development Goals*).

- Cele Zrównoważonego Rozwoju, zrównoważony rozwój, Szczyt Ziemi

Agroekologia – system wytwarzania żywności oparty na znajomości powiązań pomiędzy organizmami składającymi się na ekosystemy rolne, w którym stosuje się polikultury, chemiczne środki ochrony upraw są zastępowane biologicznymi, a nawozy sztuczne naturalnymi. Agroekologia opiera się także na współpracy pomiędzy osobami zajmującymi się hodowlami i uprawami oraz pomiędzy osobami wytwarzającymi płody rolne i tymi, które je konsumują.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, biologiczna ochrona upraw, ekosystem, fermy przemysłowe, grządka permakulturowa, insektycydy, kompostowanie, monokultura, pestycydy, polikultura, rolnictwo przemysłowe

Akademia – kultura funkcjonująca w jednostkach edukacyjnych wyższego szczebla wynikająca z tradycji historycznych, systemu prawnoinstytucjonalnego oraz charakteru związków uczelni z szerokim

otoczeniem społecznym: państwem, społeczeństwem obywatelskim, otoczeniem gospodarczym, lokalnymi instytucjami i organizacjami i in.

- „biegunka publikacyjna”, bina-ryzm, biurokracja, humboldtowski uniwersytet badawczy, neo-liberalizm/ideologia neoliberalna, parametryzacja

Aktor-sieć – w teorii aktora-sieci nie istnieją indywidualne obiekty, lecz konstelacje; aktor to sieć; oba pojęcia (aktor i sieć) wyrażają to samo, zatem jest to cokolwiek, co działa, przy czym każde działanie jest wywoływane poprzez innych aktorów-sieci składających się na to coś; aktorzy pozostają w relacjach ze sobą i są samymi relacjami z innymi aktorami.

- relacjonizm, sprawczość, teoria aktora-sieci

Aktorzy pozaludzcy – wszystkie byty, które działają, a których nie określamy mianem ludzi; mogą się do nich zaliczać np. zwierzęta, rośliny, skały, maszyny, a zatem byty materialne, ale i np. znaki, symbole, narracje, czyli byty semiotyczne, i in.; katalog jest nieskończony.

- aktor-sieć, byty pozaludzkie, deantropocentryzacja, sprawczość, teoria aktora-sieci

Aktywizm klimatyczny – oddolna indywidualna i/lub zbiorowa działalność na rzecz ochrony klimatu, zwiększania świadomości ludzi w tym zakresie, zwracania uwagi na konkretne problemy wynikające z ocieplania klimatu, podejmowania

adekwatnych do skali kryzysu działań przez polityczki_ków, np. wystąpienia Greta Thunberg, Młodzieżowego Strajku Klimatycznego, Extinction Rebellion, Earth Strike, Sunrise Movement itd.

- aktywizm środowiskowy, artywizm, czerwone wdowy, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, rzecznictwo

Aktywizm środowiskowy – działalność na rzecz ochrony środowiska i przyrody podejmowana przez współpracujące ze sobą jednostki, grupy i organizacje. Zakres ich priorytetów i sposobów działania obejmuje m.in. walkę o ochronę i odnowę środowiska naturalnego, w tym o ograniczenie jego degradacji (np. ochrona cennych przyrodniczo terenów; ochrona bioróżnorodności), ale także o zwiększenie świadomości społeczeństwa i zmiany w sposobach jego funkcjonowania (np. poprzez ograniczenie wykorzystania paliw kopalnych).

- aktywizm środowiskowy, artywizm, bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, czerwone wdowy, degradacja ekosystemu, degradacja gleby, degradacja siedlisk, kryzys klimatyczno-ekologiczny, paliwa kopalne, rzecznictwo

Akumulacja kapitału – proces pomnażania majątku w jego różnorodnych formach (aktywów przedsiębiorstw, nieruchomości, instrumentów finansowych), zachodzący

w wyniku reinwestycji osiągniętych zysków przez kapitalistów.

→ kapitalizm, kapitał, zarządzanie ekonomiczne

Albedo – stosunek ilości energii promieniowania odbitego od jakiejś powierzchni do ilości energii padającej na tę powierzchnię. Im większe albedo, tym większa część promieniowania jest rozpraszana (odbijana), a mniejsza – pochłaniana. Powierzchnie na Ziemi oznaczają się różnym albedo, np. świeża pokrywa śnieżna: 80–90%, lasy i zaorane pole: 10–20%, asfalt: 10–35%, beton: 20–35%. Albedo planetarne to wielkość mówiąca, jaka część promieniowania gwiazdy (Słońca) jest rozpraszana w Kosmos łącznie przez powierzchnię planety i wszystkie składniki jej atmosfery (np. chmury, pyły).

→ absorpcja promieniowania, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, natężenie promieniowania słonecznego, wymuszenie radiacyjne, temperatura globalna

Alienacja (człowieka od natury) – oddzielenie człowieka od natury, któremu towarzyszy negowanie destrukcyjnego wpływu działań ludzkich na naturę oraz nieumiejętność brania odpowiedzialności za nie. Symptodem alienacji jest m.in. zaprzeczenie istoty zachodzących w przyrodzie procesów dla życia ludzi.

→ denializm klimatyczny, naturakultura/kulturonatura, okres osiowy,

praktyka ponownego połączenia, sceptycyzm klimatyczny, wartości relacyjne, zespół deficytu natury/przyrody

Androcen (gr. *aner* – mężczyzna) – pojęcie utworzone analogicznie do antropocenu, wskazujące na ścisłą relację między kapitalizmem a patriachatem, a więc systemem, w którym władzę sprawują mężczyźni. Nie wszystkie_cy ponosimy taką samą odpowiedzialność za kryzys klimatyczno-ekologiczny, bo nie wszystkie_cy miałyśmy_eliśmy i mamy władzę w porównywalnym zakresie. Mężczyźni zawsze stanowili zdecydowaną większość światowych decydentów.

→ antropocen, kapitalizm, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, patriachąt, sprawiedliwość klimatyczna

Anomalia – odchylenie od wartości średniej, zarówno w skali czasowej, jak i przestrzennej, np. anomalie termiczne – odchylenia średniej temperatury dobowej lub rocznej danego miejsca od odpowiedniej średniej wyliczonej dla równoleżnika danego miejsca. W klimatologii najczęściej oznacza odchylenie wartości zaobserwowanej w konkretnym pomiarze lub średniej dla wybranego roku od średniej wieloletniej, obliczonej na podstawie pomiarów z określonego okresu referencyjnego.

→ klimat, okres referencyjny, trend klimatyczny

Antropocen – (nieoficjalna) najnowsza epoka czasu geologicznego wyodrębniona z uwagi na ludzkie piętno odcisrane w warstwach geologicznych (np. ekstrakcja surowców naturalnych, produkcja ogromnych ilości plastiku, betonu, budowa tam itd.). Jej umowny początek, datowany na 1950 r., jest związany z eskalacją działań gospodarczych zmieniających nieodwracalnie i w relatywnie krótkim czasie planetę. W przyszłości antropocen będzie można wyróżnić na podstawie śladów kopalnych. Proponowanym wskaźnikiem jest np. wysoka koncentracja pierwiastków promieniotwórczych w warstwie geologicznej.

- androcen, ekozoik, geologia, granice planetarne, *interregnum*, kłębowisko kryzysów antropocenu, marazm antropocenu, postnatura/postprzyroda, produkcja natury, przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi, warstwy geologiczne, Wielkie Przyspieszenie

Antropocentryczność własności

(prawo) – cecha współczesnego prawa własności, które traktują naturę i jej elementy jako przedmiot nadający się do zawłaszczenia przez ludzi.

- antropogeniczny, eksploatacyjność, instrumentalizowanie, opresja, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Antropocentryzm – pogląd, zgodnie z którym człowiek jest najważniejszym bytem, jego doświadczenie jest

najważniejszą perspektywą postrzegania świata, a jego potrzeby i wartości są nadrzędnymi kryteriami oceny wszystkich aspektów rzeczywistości.

- antropocentryczność własności, deantropocentryzacja, humanistyczna deantropocentryzacja, personalizizm, posthumanizm

Antropogeniczny – powstały wskutek ludzkiej działalności.

- antropopresja, kryzys klimatyczno-ekologiczny

Antropopresja – oddziaływanie człowieka (społeczeństw) na środowisko przyrodnicze, celowe lub niezamierzone, o różnym zasięgu i różnej sile, najczęściej negatywne: m.in. zanieczyszczenie wody, powietrza, nadmierny hałas i oświetlenie, wycinki lasów itd.

- antropocen, antropogeniczny, degradacja ekosystemu, degradacja gleby, degradacja siedlisk, deforestacja, fragmentacja siedlisk, granice planetarne, postnatura/postprzyroda, produkcja natury, przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi

Antycypowana żałoba

ekologiczna – żałoba wywołana przez straty ekologiczne, które będą odczuwalne w przyszłości; opiera się na zrozumieniu doświadczenia wcześniejszych strat oraz braniu pod uwagę tempa zmian klimatycznych, w których kontekście straty ekologiczne są nieuniknione.

- ekologiczna demokracja, kryzys klimatyczno-ekologiczny,

solastalgia, żałoba klimatyczna/
żałoba ekologiczna, żałoba
klimatyczna i jej alokacja, żałoba
klimatyczna a transformacja

Antyeksplatacyjność – eman-
cypacyjne podejście zorientowane
na porzucenie stosunków opartych
na wyzyskiwaniu, wykorzystywaniu,
instrumentalizowaniu jednych przez
drugich, np. jednych ludzi przez
innych, ale i aktorów pozaludzkich
przez ludzi.

- dyskryminacja, eksploatacyjność,
emancypacja, instrumentali-
zowanie, kolonializm, opresja,
upodmiotowienie, uprzedmioto-
wienie, utowarowienie, własność
(ekonomia), własność (prawo)

Artywizm – działanie aktywistyczne
poprzez sztukę, dotyczące np. kry-
zysu klimatyczno-ekologicznego
(artywizm klimatyczny).

- aktywizm klimatyczny, aktywizm
środowiskowy, czerwone wdowy,
performans

Atmosfera – powłoka gazowa ota-
czająca ciała niebieskie, np. Ziemię.
Składnikami atmosfery ziemskiej
są gazy o stałym udziale (azot, tlen,
argon i in.) i domieszki o zmiennych
ilościach (para wodna, dwutlenek
węgla i ozon).

- biosfera, gazy cieplarniane/
szklarniowe, globalne ocieplenie,
hydrosfera, kriosfera, paliwa
kopalne

Autoteliczność – uznanie czegoś
za wartościowy cel sam w sobie,
np. posiadanie sensu w życiu, dobre
relacje z ludźmi (przyjaźń, koleżeń-
stwo), wolność, twórczość artys-
tyczna itd.

- norma personalistyczna,
personalizm

B

**Badania nad pamięcią/badania
pamięci** – interdyscyplinarna nauka
zajmująca się rolą pamięci w kulturze
i społeczeństwie. Choć dotyczy
wydarzeń z przeszłości, nie jest
tożsama z historią, bowiem pamię-
tanie o wydarzeniach przeszłych
i nadawanie im sensu odbywa się
w teraźniejszości, na indywidualnym
lub zbiorowym poziomie, również
wśród osób, które nie były ich bez-
pośrednimi świadkami. Współcześnie
badaczki_cze pamięci eksplorują
m.in. tematy związane z pamięcią
o utraconych gatunkach i ekosys-
temach oraz poddają refleksji formy
upamiętniania owych strat.

- antycypowana żałoba eko-
logiczna, solastalgia, teoria
poszukiwania znaczenia, żałoba
klimatyczna/żałoba ekolo-
giczna, żałoba klimatyczna i jej
alokacja, żałoba klimatyczna
a transformacja

**Bezwiadność systemu klimatycz-
nego** – zjawisko opóźnienia reakcji
systemu klimatycznego i wystąpienia

zmian po pewnym czasie trwania zakłóceń.

- granice planetarne, klimat, pojemność ciepła, próg planetarny/planetarny punkt krytyczny, równowaga klimatyczna planety, system klimatyczny

Bieda energetyczna – brak lub niewystarczający dostęp ludzi do usług energetycznych, skutkujący różnymi typami wykluczenia.

- nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość społeczna

„Biegunka publikacyjna” – publikowanie przez pracownice_ków naukowe_wych uczelni wyższych licznych artykułów bądź książek na potrzeby ilościowej ewaluacji (dla punktów, które służą do formalnej oceny jednostek organizacyjnych i osób w nich zatrudnionych).

- akademia, biurokracja, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, parametryzacja

Bilans radiacyjny/saldo promieniowania – zestawienie w formie równania przychodów i strat energii promieniowania określonej powierzchni; różnica między promieniowaniem słonecznym skierowanym ku tej powierzchni i promieniowaniem odbitym od niej.

- absorpcja promieniowania, albedo, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, natężenie promieniowania słonecznego, wymuszenie radiacyjne

Bilans wodny – liczbowe zestawienie poszczególnych składowych obiegu wody z podziałem na przychody (opad atmosferyczny) oraz rozchody (parowanie i odpływ). W rocznym bilansie uwzględnia się również retencję. Bilans wodny jest podstawą do obliczania zasobów wodnych w różnych skalach przestrzennych, całej hydrosfery, kontynentu lub kraju, np. Polski.

- błękitna/niebieska infrastruktura, gospodarowanie wodą, hydrosfera, retencja wody, susza

Binaryzm – złożony z 2 elementów obraz świata mający najczęściej utrzymać *status quo* danego systemu poprzez przedstawienie jednego elementu jako właściwego danemu systemowi oraz drugiego jako zewnętrznego wobec niego, np. racjonalność–emocjonalność, w której to relacji racjonalność może być przypisywana przez akademię nauce, a emocjonalność światu zewnętrznemu. Binaryzm dookreśla tożsamość organizacji czy grupy oraz poddaje represjom próby przekroczenia tak zarysowanych granic praktyk lub tożsamości.

- akademia, dualizm, dychotomia, naturakultura/kulturonatura, relacjonizm

Biofilia – miłość życia, uwarunkowany ewolucyjnie pozytywny emocjonalny stosunek wobec żywych istot.

- biofobia

Biofobia – lęk przed przyrodą i naturalnością, może wiązać się z awersją, obrzydzeniem i postrzeganiem natury jako zagrożenia lub zasobu do wykorzystania i przekształcenia jej w coś bardziej znajomego i akceptowalnego dla umysłu i zmysłów.

- alienacja (człowieka od natury), antropocen, biofilia, naturakultura/kulturonatura, postnatura/postprzyroda, praktyka ponownego połączenia, produkcja natury, przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi, zespół deficytu natury/przyrody

Biologiczna ochrona upraw – metoda ochrony upraw przed organizmami niepożądanymi, w której wykorzystuje się ich naturalnych wrogów.

- agroekologia

Biomasa (ekologia) – łączna masa organizmów żywych w danym miejscu lub ekosystemie w danym czasie; może być wyrażona jako średnia masa na jednostkę powierzchni lub jako masa całego zbiorowiska; składa się z roślin, zwierząt, grzybów, mikroorganizmów; całość materii organicznej ulegająca biodegradacji.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna

Bioróżnorodność/różnorodność biologiczna – określenie obejmujące szeroko pojęte zróżnicowanie biologiczne życia na Ziemi. Obejmuje zróżnicowanie na poziomie (1) genetycznym, czyli zróżnicowanie genetyczne w obrębie gatunku, niezbędne

do przetrwania; (2) gatunkowym, określającym liczebną różnorodność gatunków, czyli im więcej gatunków znajduje się na danym stanowisku i im bardziej zbliżone są do siebie pod względem liczebności (bez dominacji jednego lub kilku gatunków), tym wyższa bioróżnorodność; (3) ekologicznym, które dotyczy zgrupowań i form ekologicznych, tj. ekosystemów i krajobrazów.

- biomasa, ekosystem, IPBES, kłębowisko kryzysów antropocenu, koekstynkcja, kryzys klimatyczno-ekologiczny, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, miedza, różnorodność, specjacja, szóste wielkie wymieranie, wymieranie, wymieranie w tle, zadrzewienie śródpolne

Biosfera – przestrzeń obejmująca zewnętrzne powłoki kuli ziemskiej oraz otaczającej ją atmosfery, w której występuje życie. Biosfera może być opisana jako światowy system ekologiczny zawierający w sobie wszystkie organizmy żywe oraz strefę nieożywioną (skały, wody, gazy), z którymi te organizmy wchodzą w interakcje.

- atmosfera, ekosystem, Gaja, hydrosfera, kriosfera

Biurokracja – według niemieckiego socjologa, filozofa, prawnika i ekonomisty Maxa Webera to racjonalna forma organizacyjna charakteryzująca się m.in. hierarchicznością, podziałem zadań, specjalizacją funkcji, obecnością procedur i ustalonych kanałów komunikacji.

Uznawał biurokrację za niezbędną do funkcjonowania nowoczesnych społeczeństw. Jednocześnie dostrzegł niebezpieczeństwa z nią związane i mówił m.in. o „żelaznej klatce” racjonalności.

- akademia, zarządzanie/organizowanie

Błękitna/niebieska infrastruktura – rozwiązania ekologiczne w planowaniu przestrzennym, których celem jest zagospodarowanie wody w miejscu występowania opadu, jak również ponowne wykorzystanie wody w postaci ogrodów deszczowych, zbiorników i stawów, zagłębień terenu-niecek, zbiorników na wodę deszczową. Zastosowanie błękitnej infrastruktury przyczynia się do lepszego wykorzystania zasobów wodnych w przestrzeni miast, poprawy stanu wód, jak również do ograniczenia ryzyka powodziowego.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, bilans wodny, globalne ocieplenie, gospodarowanie wodą, klimat miasta, retencja wody, susza, urbanizacja/umieszczenie, zielona infrastruktura

Business as usual (ang.) – zob. „jakk-gdyby-nigdy nic”.

Byty pozaludzkie (ang. *non-human entities*) – określenie używane w celu objęcia kategoriami etycznymi nie tylko ludzi, ale wszelkich gatunków zwierząt i roślin oraz bytów nieożywionych (np. lodowce, góry czy rzeki); podkreśla interakcyjny

charakter relacji bytów ludzkich i pozaludzkich oraz poszerza moralne horyzonty ludzkich zachowań.

- aktorzy pozaludzczy, deantropocentryzacja, humanistyczna deantropocentryzacja, krytyczny posthumanizm, nowa humanistyka, posthumanizm, relacjonizm, teoria aktora-sieci

C

Cele Zrównoważonego Rozwoju – cele realizowane przez państwa członkowskie ONZ w latach 2015–2030, mające zapewnić pokój i rozkwit ludziom i planecie teraz oraz w przyszłości.

- Agenda 2030, Raport Brundtland, zrównoważony rozwój

Centrum – w koncepcji Immanuela Wallersteina to państwa (np. USA, Niemcy, Wielka Brytania) lub obszary charakteryzujące się wysokodochoodową działalnością opartą na tanich surowcach, produktach i usługach z podporządkowanych krajów peryferyjnych.

- globalna Północ, globalne Południe, peryferie, semiperyferie, systemy-światy

Chemizm oceanów – skład chemiczny wód oceanicznych.

- zakwaszenie oceanów

Cień – w psychologii Carla Gustava Junga ciemna strona osobowości; skutek wyparcia popędów

odziedziczonych po ewolucyjnych przodkach.

→ wyparcie/represja

COP/Szczyty Klimatyczne ONZ

(ang. Conference of the Parties) – Konferencje Stron; globalne konferencje, podczas których negocjowane są deklaracje podjęcia działań w zakresie polityki klimatycznej. Odbywają się od 1995 r., w Polsce organizowane były w Poznaniu (2008), Warszawie (2013) i w Katowicach (2018).

→ Agenda 2030, Cele Zrównoważonego Rozwoju, IPCC, polityka klimatyczna, Szczyty Ziemi, UNFCCC, zrównoważony rozwój

Cykl kryzysu (ang. *disaster cycle*) – w koncepcjach zdrowia publicznego odnoszących się do katastrof klimatycznych następujące po sobie fazy prewencji, przygotowania, reagowania i odbudowy.

→ kłębowisko kryzysów antropocenu, kryzys klimatyczno-ekologiczny, zdrowie planetarne

Czerwone wdowy (ang. Red Rebel Brigade) – forma klimatycznej manifestacji, która opiera się na ulicznym performansie. Opracowana w 2019 r. przez Douga Francisca i Justina Squire'a z Invisible Circus. Obecnie wykorzystywana przez lokalne grupy klimatycznego protestu na całym świecie.

→ aktywizm klimatyczny, aktywizm środowiskowy, artywizm, performans

D

Darwinizm społeczny – postrzega rozwój społeczny jako wynik walki, w której zwyciężają silniejsze jednostki i grupy.

→ korporacja, neoliberalizm/ideologia neoliberalna

Deantropocentryzacja – odejście od antropocentryzmu.

→ antropocentryzm, humanistyczna deantropocentryzacja

Decoupling (ang.) – mało realistyczna ekomodernistyczna hipoteza o możliwości oddzielenia wzrostu gospodarczego od wykorzystania zasobów naturalnych; umożliwienie dalszego wzrostu gospodarczego bez degradacji zasobów naturalnych i emisji gazów cieplarnianych.

→ ekomodernizm, postwzrost, wzrost ekonomiczny/gospodarczy

Deforestacja – trwale zmniejszenie ogólnej powierzchni lasów. Zachodzi w wyniku działalności ludzi: bezpośrednio (np. wylesianie pod tereny rolne) lub pośrednio (np. pożary wywołane zmianami klimatu).

→ antropopresja, gospodarka leśna, grubizna, leśnictwo, pellet drzewny, przemysł drzewny, rolnictwo przemysłowe, starodrzew

Degradacja ekosystemu – pogorszenie się (niszczenie) stanu środowiska przyrodniczego przede wszystkim w rezultacie antropopresji, któremu towarzyszą zubożenie

składu gatunkowego i pogorszenie stanu komponentów ekosystemu (powietrza, wody, gleby, krajobrazu itp.), obniżenie jego aktywności biologicznej i problemy z naturalną regulacją liczebności populacji.

- antropopresja, biomasa, bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, degradacja gleby, degradacja siedlisk, ekosystem

Degradacja gleby – ograniczenie którejkolwiek funkcji gleby w wyniku zmiany właściwości fizycznych, chemicznych lub biologicznych albo zniekształcenia jej morfologii.

- antropopresja, deforestacja, degradacja ekosystemu, degradacja siedlisk, monokultura, rolnictwo przemysłowe

Degradacja siedlisk – zmniejszenie wartości danego siedliska i tym samym obniżenie jego zdolności podtrzymywania oryginalnego zbiorowiska.

- antropopresja, biomasa, bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, deforestacja, degradacja ekosystemu, degradacja gleby, rolnictwo przemysłowe, siedlisko

Dehumanizacja – odczłowieczenie.

- dyskryminacja, eksploatacyjność, instrumentalizowanie, opresja, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek (polityka) – ograniczanie, a docelowo zaprzestanie emisji CO₂,

przede wszystkim przez rezygnację z paliw kopalnych.

- dług klimatyczny, dług węglowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, efekt cieplarniany/szklarniowy, globalne ocieplenie, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, paliwa kopalne, równość węglowa, ślad węglowy, węglowy wskaźnik Giniego

Deliberacje – na poziomie jednostkowym jest to proces istotny dla kształtowania osobowości, który polega na konfrontowaniu ze sobą samą, mym bądź z innymi ludźmi uczuć, emocji oraz poglądów. W wymiarze zbiorowym oznacza wspólne rozważanie wszystkich za i przeciw w celu podejmowania jak najbardziej świadomych decyzji.

- demokracja 2.0, demokracja partycypacyjna/bezpośrednia, facylitator_ka, model partycypacyjny, panel obywatelski, partycypacyjność

Demokracja 2.0 – doskonała i wychodząca poza system polityczny wersja demokracji partycypacyjnej/bezpośredniej.

- deliberacje, demokracja partycypacyjna/bezpośrednia, model partycypacyjny, partycypacyjność

Demokracja partycypacyjna/bezpośrednia – system polityczny, w którym decyzje podejmowane są przez wszystkie uprawnione do głosowania osoby (np. w formie referendum), a nie tylko przez

przedstawicielki_li, jak w przypadku demokracji pośrednich.

- deliberacje, demokracja 2.0., model partycypacyjny, partycypacyjność

Denializm klimatyczny – postawa zaprzeczania, że działalność ludzi wpływa na postępowanie zmian klimatycznych i ich konsekwencje, wbrew bieżącemu stanowi wiedzy naukowej; może przybierać niejawni charakter – wówczas fakty naukowe są akceptowane, jednak akceptacja ta nie przekłada się na konkretne działania.

- biofobia, fake newsy, marazm antropocenu, sceptycyzm klimatyczny, wyparcie/represja

Dialektyczne podejście – rodzaj rozumowania naukowego, przyjmującego ciągłą zmienność rzeczywistości; opiera się na poszukiwaniu mechanizmów zmiany (w tym kryzysów i nawarstwiających się sprzeczności).

Dług klimatyczny – ci, którzy – historycznie rzecz ujmując – przyczynili się do powstania problemu globalnych zmian klimatycznych, ponoszą za to odpowiedzialność i powinni spłacić swój dług wobec tych, którzy przyczynili się do tego w stopniu nieporównywalnie mniejszym bądź wcale.

- dług węglowy, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, podwójna nierówność, równość

węglowa, sprawiedliwość klimatyczna

Dług węglowy – kategoria ruchu na rzecz sprawiedliwości klimatycznej oznaczająca spłatę długu krajów emitujących CO₂ do atmosfery na rzecz krajów, które borykają się z konsekwencjami tych emisji, chociaż same nie przyczyniły się do tego stanu rzeczy bądź przyczyniły się w niewielkim stopniu.

- dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek, dług klimatyczny, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, podwójna nierówność, równość węglowa, sprawiedliwość klimatyczna

Dni gorące – dni z temperaturą maksymalną powyżej 25°C.

- dni upalne, noce gorące/noce tropikalne

Dni upalne – dni z temperaturą maksymalną powyżej 30°C.

- dni gorące, noce gorące/noce tropikalne

Dobra publiczne – są dostępne dla wszystkich, nikt nie jest wyłączany z ich użytkowania. Mogą być wykorzystywane przez wiele osób, a zwiększenie się liczby tych osób nie pomniejsza dostępności dobra dla pozostałych. Dobrami publicznymi są np. energia słoneczna, infrastruktura drogowa, służba zdrowia. Jednak w praktyce, z powodu rosnącej liczby użytkowników, dobra publiczne zmieniają się w dobra wspólne i dochodzi do ich

tzw. tragedii, czyli braku możliwości uzyskania korzyści przez kolejne chętne osoby. Na przykład sieć drogowa teoretycznie umożliwia pokonanie samochodem określonej odległości w danym czasie każdemu, w praktyce jednak bywa to niemożliwe z powodu korków drogowych; system opieki zdrowotnej w Polsce teoretycznie zapewnia każdej mu dostęp do darmowej opieki medycznej, w praktyce jednak często trudno się dostać do lekarzy specjalistów, na zabiegi itd. z powodu długich kolejek.

- dobro wspólne, koprodukcja/samozarządzanie, tragedia wspólnego pastwiska

Dobro wspólne – może z niego korzystać każdy, kto chce i ma taką możliwość, ale pozyskiwanie tego dobra przez osobę lub grupę osób pomniejsza jego zasoby dla pozostałych. Tak zwana tragedia dóbr wspólnych dotyczy sytuacji, w której dobro wspólne ma charakter odnawialny (np. pastwisko), ale użytkownicy korzystają z niego w nierównoważony sposób, zwiększając krótkookresowe zyski i doprowadzając do degradacji dobra oraz braku możliwości odnowienia się jego zasobów w dłuższej perspektywie czasowej (np. przez wypasanie zbyt dużej liczby zwierząt, co uniemożliwia regenerację pastwiska). Dobrami wspólnymi są także np. zasoby oceanów na wodach międzynarodowych, lasy, klimat (a dokładniej – globalna granica koncentracji gazów cieplarnianych, w ramach której można je

bezpiecznie emitować dla wszystkich społeczeństw). W neoliberalizmie prywatyzację traktuje się jako rozwiązanie tragedii dóbr wspólnych poprzez np. system handlu pozwoleniami na emisję gazów cieplarnianych. Alternatywną propozycję sformułowała amerykańska ekonomistka Elinor Ostrom, laureatka Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii za rok 2009, pokazując, w jaki sposób wspólnoty lokalne mogą uniknąć tragedii dóbr wspólnych, oddolnie formułując odpowiednie zasady ich wykorzystywania (tzw. instytucje dla wspólnego działania, ang. *institutions for collective action*).

- dobra publiczne, doktryna Friedmana, gazy cieplarniane/szklarniowe, koprodukcja/samozarządzanie, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, paliwa kopalne, program handlu emisjami, tragedia wspólnego pastwiska

Dobrostan – stan subiektywnego szczęścia lub względnego dobrobytu.

- innowacje społeczne, jakość życia

Doktryna Friedmana – rozpowszeczniiona w gospodarkach kapitalistycznych propozycja Milтона Friedmana z lat 60. XX w., w skrócie: społeczną odpowiedzialnością biznesu jest maksymalizacja zysków.

- monetaryzm, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, odracanie gratyfikacji, reaganomika, zarządzanie ekonomiczne

Dopamina – neuroprzekaźnik uwalniany w ośrodkowym układzie nerwowym, w układzie limbicznym odpowiedzialna za wzmacnianie zachowań sprzyjających przetrwaniu.

- odraczenie gratyfikacji, opóźnienie adaptacyjne, układ nagrody

Dualizm – pogląd dzielący dane zjawisko na 2 odrębne i niedające się sprowadzić do siebie byty. Dualizmy często zakładają również, że byty te są wobec siebie przeciwstawne (np. dobro i zło, duch i ciało). Dualizm ludzie–natura wprowadza rywalizację pomiędzy tym, co ludzkie, i tym, co naturalne. Uzasadnia nadawanie odmiennej wartości ludziom i naturze; zazwyczaj zakłada nadrzędną pozycję ludzi, a naturze przypisuje rolę służebną względem nich. Wiąże się również z odmiennym sposobem wyjaśniania genezy oraz zmiany w obrębie świata ludzkiego i naturalnego. Dualizm społeczeństwo–natura oznacza, że świat społeczny uznaje się za niezależny od zjawisk przyrodniczych.

- alienacja (człowieka od natury), binaryzm, biofobia, dychotomia, naturakultura/kulturonatura, produkcja natury, relacjonizm, tania natura, usługi ekosystemowe, zespół deficytu natury/przyrody

Dychotomia (dwudzielność) – podział czegoś na 2 rozłączne części; w sposobie widzenia świata i zjawisk 2 przeciwstawne, wykluczające się szkoły, wizje, perspektywy, obozy itd.

- binaryzm, dualizm, naturakultura/kulturonatura, relacjonizm

Dyskryminacja – sytuacja, w której człowiek jest traktowany gorzej ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, wiek, orientację psychoseksualną itd.

- emancypacja, feminizm, interseksjonalna perspektywa/interseksjonalnie, opresja, patriarchy, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość społeczna, płeć społeczno-kulturowa, strukturalny rasizm

Dysonans poznawczy – stan napięcia psychicznego wynikający ze współwystępowania elementów poznawczych niezgodnych ze sobą.

- marazm antropocenu

Działania adaptacyjne oparte na społeczności (ang. *Community-Based Adaptation*, CBA) – adaptacja do skutków kryzysu klimatyczno-ekologicznego oparta na wiedzy lokalnych społeczności i precyzyjnie dostosowana do ich potrzeb dzięki m.in. samodzielnemu wypracowywaniu przez nie strategii działania.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, demokracja 2.0, demokracja partycypacyjna/bezpośrednia, komunitarność/komunitaryzm, kooperatywa/spółdzielnia, koprodukcja/samozarządzanie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, model partycypacyjny, (nie) sprawiedliwość klimatyczna, panel obywatelski, partycypacyjność, potencjał adaptacyjny,

rdzenna ludność, sprawiedliwość klimatyczna, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, zbiorowość

Działania mitygacyjne – w kontekście kryzysu klimatyczno-ekologicznego to działania ograniczające wzrost średniej temperatury na powierzchni Ziemi.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, globalne ocieplenie, mitygacja klimatyczna, porozumienie paryskie, rezylencja, temperatura globalna

Dzieciństwo – okres rozwojowy w życiu człowieka; umownie dzieli się na wczesne, czyli okres poniemowlęcy (od pierwszego do trzeciego roku życia), oraz średnie (od trzeciego do siódmego roku życia).

- mielinizacja, myślenie konkretno--obrazowe, myślenie konkretno-ruchowe, pedagogiki alternatywne, polisensoryczność, przedszkole leśne, rozwój holistyczny, rozwój kognitywny, zabawa

Dzikość (ang. *wilderness*) – to stan niekontrolowany przez ludzi. Może charakteryzować tereny wolne od obecności lub wpływu człowieka (złożone z rodzimych siedlisk i gatunków, odpowiednio duże, aby kształtowały je wyłącznie naturalne procesy przyrodnicze), jak również spontaniczne procesy naturalne na terenach przekształcanych przez ludzi. Zachowanie obszarów dzikości jest jednym z najważniejszych zadań obecnego systemu ochrony przyrody.

W Europie idea ta jest wspierana przez: European Wilderness Society, Panparks, Wild Europe, Rewilding Europe. Obszary dzikie są obecnie bardzo nieliczne i zlokalizowane na peryferiach. Naukowcy, m.in. amerykański biolog Edward Osborne Wilson, postulują oddanie połowy powierzchni Ziemi we władanie przyrody i procesów naturalnych w celu ochrony dzikości, bezpieczeństwa i stabilności funkcjonowania całej biosfery i klimatu planety.

- biosfera, klimat, kryzys klimatyczno-ekologiczny, postnatura/ postprzyroda, produkcja natury, siedlisko

E

Efekt cieplarniany/szklarniowy – ocieplanie atmosfery w wyniku (obecności w niej) gazów, takich jak dwutlenek węgla, podtlenek azotu, metan i para wodna. Mechanizm ten polega na selektywnej transmisji w atmosferze krótkofalowego promieniowania słonecznego i długofalowego promieniowania Ziemi. Promieniowanie słoneczne przechodzi przez atmosferę bez poważnych strat na pochłanianie, natomiast promieniowanie ziemskie w przeważającej części zostaje pochłonięte w atmosferze. Absorpcja promieniowania powoduje ogrzewanie się atmosfery, która wypromieniowuje ku powierzchni Ziemi dodatkowy strumień energii, powiększający saldo bilansu radiacyjnego i prowadzący do wzrostu

temperatury Ziemi. Im więcej promieniowania pochłaniają „szklarniowe” składniki atmosfery, tym wyższa jest temperatura dolnej części atmosfery i powierzchni Ziemi. Efekt cieplarniany jest zjawiskiem naturalnym, jednak na skutek ludzkiej działalności następuje jego wzmocnienie.

- absorpcja promieniowania, albedo, antropogeniczny, atmosfera, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, natężenie promieniowania słonecznego, paliwa kopalne, pojemność cieplna, porozumienie paryskie, Protokół z Kioto, temperatura globalna, wymuszenie radiacyjne

Ekofeminizm – nurt feminizmu, zgodnie z którym eksploatacja przyrody i opresyjne zachowania wobec kobiet mają to samo źródło.

- androcen, dyskryminacja, eksploatacyjność, feminizm, interseksjonalna perspektywa/interseksjonalnie, opresja, patriarchy, przyczyny strukturalne

Ekologia polityczna – obszar badań nad problemami środowiska skupiający się na relacjach władzy oraz koprodukcji natury i społeczeństwa.

- metabolizm społeczny, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, produkcja natury, radykalna ekonomia polityczna, sprawiedliwość klimatyczna, stosunki klasowe

Ekologiczna demokracja – jeden z możliwych porządków wyłaniających się m.in. w procesie przeprowadzania żałoby ekologicznej. W jej politycznie inkluzywnych ramach prawo do m.in. żałoby, bycia opłakiwanymi czy upamiętnianymi przysługiwałoby zarówno bytom ludzkim, jak i pozaludzkim. W tych drugich dostrzegamybyśmy libyśmy wrażliwych towarzyszy niedoli zmian klimatu, tak samo jak gatunek ludzki narażonych na destrukcję, degradację czy cierpienie. Publiczne wyrazy żałoby i upamiętnienia bytów pozaludzkich można interpretować jako zwiastuny nadchodzenia ekologicznej demokracji.

- byty pozaludzkie, krytyczny posthumanizm, kryzys klimatyczno-ekologiczny, nowa humanistyka, posthumanizm, żałoba klimatyczna/żałoba ekologiczna

Ekomodernizm – mało realistyczna perspektywa, według której da się pogodzić rozwój gospodarczy z zachowaniem wysokiej jakości środowiska naturalnego przede wszystkim dzięki zastosowaniu innowacji gospodarczych i technologicznych; według krytyków ekomodernizm może utrudniać mobilizowanie społeczeństw do ochrony klimatu i bioróżnorodności – postulowane rozwiązania nie istnieją w wystarczającym zakresie.

- *decoupling*, dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek, geoinżynieria/inżynieria klimatu, kryzys klimatyczno-ekologiczny,

postwzrost, wzrost ekonomiczny/
gospodarczy

Ekosystem – układ ekologiczny, na który składa się zbiorowisko różnorodnych organizmów żywych występujących w danym miejscu wraz z przyrodą nieożywioną, z którą owe organizmy wchodzi w interakcje. Wszystkie elementy ekosystemu są połączone ze sobą łańcuchami zależności, interakcji i wymiany materii, tworząc globalny ekosystem ziemski zwany biosferą. Żaden z występujących na Ziemi ekosystemów lokalnych nie jest całkowicie odizolowany od pozostałych; ziemskie ekosystemy są ze sobą powiązane.

- biosfera, degradacja ekosystemu, Gaja, sieć troficzna/pokarmowa, system, usługi ekosystemowe

Ekokożik – postulowana przez amerykańskiego ekoteologa Thomasa Berry'ego nowa epoka w dziejach ludzkości i historii Ziemi, w której relacja ludzkość–Ziemia będzie cechowała się wzajemnym wzmacnianiem; ludzkość przebudzi się i zacznie odbudowywać więzi z całą ziemską wspólnotą, zmieniając dotychczasowe sposoby życia tak, aby umożliwić ponowny rozkwit planety.

- antropocen, naturakultura/kulturonatura, okres osiowy

Eksploatacyjność – podejście zorientowane na wyzyskiwanie, wykorzystywanie, uprzedmiotawianie jednych przez drugich, np. jednych

ludzi przez innych, ale też aktorów pozaludzkich przez ludzi.

- aktorzy pozaludzczy, antyeksplloatacyjność, dyskryminacja, emancypacja, instrumentalizowanie, kolonializm, nierówność społeczna, opresja, upodmiotowienie, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Eksplozja demograficzna – dynamiczny wzrost liczby ludności; rezultat współwystępowania wysokiej rodności i nagłego spadku umieralności ludzi.

- kłębowisko kryzysów antropocenu

Ekstremalne zdarzenia/zjawiska pogodowe – rzadko i nieregularnie pojawiające się zdarzenia o wyjątkowej sile lub wielkim natężeniu, które często mają charakter klęsk żywiołowych. Zalicza się do nich m.in. susze, powodzie, długotrwałe mrozy, fale upałów, huragany, trąby powietrzne czy gwałtowne burze.

- emigracja klimatyczna, kryzys klimatyczno-ekologiczny, pogoda, susza, uchodźczy_ni_ca klimatyczna_ny

Emancypacja – wyzwolenie, uwolnienie, równouprawnienie.

- antyeksplloatacyjność, dyskryminacja, eksploatacyjność, feminizm, godność, instrumentalizowanie, intersekcjonalna perspektywa/intersekcjonalnie, opresja, patriarchat, podłoga („_”), siostrzeństwo,

upodmiotowienie, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Emigracja klimatyczna – opuszczenie miejsca zamieszkania z powodu negatywnych skutków zmian klimatu, takich jak: brak wody i żywności, degradacja gleb, susza, podnoszenie się poziomu mórz.

→ degradacja gleby, granice planetarne, ekstremalne zdarzenia/zjawiska pogodowe, globalne ocieplenie, kłębowisko kryzysów antropocenu, kryzys klimatyczno-ekologiczny, susza, uchodźczy_ni_ca klimatyczna_ny

Empatia – zdolność odczuwania tego, co psychicznie czują inni.

→ panpsychizm

Energetyka partycypacyjna – system zarządzania energią oparty na włączaniu obywateli w procesy decyzyjne.

→ demokracja partycypacyjna/bezpośrednia, klastry energii, kooperatywa/spółdzielnia, model partycypacyjny, obywatelstwo energetyczne, partycypacyjność, polityki transformacyjne, prosumenci, sprawiedliwa transformacja, transformacja energetyczna, wspólnoty energetyczne, zarządzanie transformacyjne

Energia termiczna oceanów – energia cieplna wód oceanicznych możliwa do odzyskiwania za pomocą technologii OTEC (ang. *Ocean Thermal Energy Conversion*),

wykorzystującej różnicę temperatur między wodami głębinowymi (chłodniejszymi) a powierzchniowymi (cieplejszymi).

→ transformacja energetyczna

Eon/era/okres/epoka w geologii – działy czasu geologicznego. Eony reprezentują setki milionów do ponad 1 mld lat. Z kolei epoki reprezentują mniejsze działy obejmujące tysiące lub miliony lat.

→ geologia, stratygrafia

Epoki lodowcowe – okresy występowania zlodowaceń podczas klimatycznych okresów ziąbu.

→ kriosfera, lądolód, okres ziąbu, wieczna/trwała zmarzlina, „Ziemia śnieżka”, zmiana klimatu

Esencjalizm – podejście, zgodnie z którym byty posiadają naturę – pewne wewnętrzne, esencjonalne cechy, które decydują o ich istocie i odrębności.

→ relacjonizm

Etyka biznesu – prąd podejmujący wysiłki humanizowania zarządzania, eksplorujący etyczne aspekty prowadzenia działalności gospodarczej i proponujący pewne normy w tym zakresie.

→ społeczna odpowiedzialność biznesu, teoria interesariuszy, zrównoważony rozwój

Europejski Zielony Ład (ang. *European Green Deal*) – zespół działań z zakresu polityk publicznych realizowanych przez Komisję Europejską

zmierzających do osiągnięcia przez Unię Europejską neutralności klimatycznej.

- neutralność klimatyczna, polityka klimatyczna, sprawiedliwa transformacja, strategia klimatyczna

Eutrofizacja – proces wzbogacania zbiorników wodnych w pierwiastki biofilne, głównie azot i fosfor rolniczego pochodzenia (nawozy, odchody zwierząt), wskutek czego wzrasta żywność wód (trofia), następuje nadmierny rozrost glonów i sinic. Jest to proces trudny do odwrócenia, gdyż działa na zasadzie sprzężenia zwrotnego dodatniego, całkowicie zmieniając dany ekosystem, np. z jeziora oligotroficznego w eutroficzne.

- degradacja ekosystemu, ekosystem, granice planetarne, inwazyjne gatunki obce, sprzężenie zwrotne

Ewapotranspiracja – łączne parowanie z gleby lub powierzchni wodnej i z wnętrza roślin.

- zielona infrastruktura

F

Facylitator_ka – osoba wspierająca grupę lub organizację w efektywnej pracy nad złożonym problemem; nie włącza się bezpośrednio w wypracowywanie rezultatu, proponuje metody pracy pozwalające grupie

samodzielnie znaleźć najlepsze rozwiązanie i interweniuje w sytuacji konfliktu.

- deliberacje, panel obywatelski

Fake newsy – fałszywe/nieprawdziwe komunikaty; wiadomości sprzeczne z wiedzą naukową i/lub faktami. Zjawisko często niebezpieczne, gdyż przyczynia się m.in. do powiększania się grona osób zaprzeczających istnieniu zmian klimatycznych, skuteczności stosowania szczepionek itp.

- denializm klimatyczny, sceptycyzm klimatyczny

Feminizm – ruch intelektualny i społeczny domagający się równych praw dla kobiet; teoria wyjaśniająca źródła dyskryminacji ze względu na płeć i praktyka odpowiadająca na pytanie, jak działać na rzecz jej zniesienia.

- dyskryminacja, ekofeminizm, emancypacja, interseksjonalna perspektywa/interseksjonalnie, opresja, patriarchy, płeć społeczno-kulturowa, podłoga („_”), siostrzeństwo

Fermy przemysłowe – sposób hodowli zwierząt w zamkniętych pomieszczeniach. Najczęściej zwierzęta są w nich trzymane przez cały rok, w sztucznym oświetleniu i w razie potrzeby z regulowaną temperaturą i wilgotnością powietrza. W zależności od gatunku i rodzaju hodowli zwierzęta mogą być trzymane w klatkach lub w dużych pomieszczeniach, ale zawsze w wielkim zagęszczeniu. Do karmienia

używana jest zestandaryzowana pasza, kupowana od produkujących ją koncernów. W przypadku hodowli na tzw. rusztach – to znaczy na podłodze zrobionej z grubych drutów, co ułatwia czyszczenie takich pomieszczeń – zbierany jest płynny nawóz, trudny do utylizacji.

- prawa zwierząt, rolnictwo przemysłowe

Fotosynteza – proces biochemiczny zachodzący pod wpływem światła w komórkach roślin i niektórych bakterii. Z wody i dwutlenku węgla wytwarzane są cząsteczki glukozy, a jako produkt uboczny uwalniany jest tlen.

Fragmentacja siedlisk – rozczłonkowanie pierwotnego siedliska na mniejsze obszary, na przykład w wyniku przecięcia ich drogą. Fragmentacja wpływa negatywnie na biologiczną wartość siedliska. Populacje roślin i zwierząt zamieszkujące takie siedlisko zostają rozdzielone, co może obniżyć ich żywotność i prowadzić do wymierania.

- antropopresja, degradacja siedlisk, koekstynkacja, siedlisko, wymieranie

G

Gaja – grecka bogini, Matka Ziemia. Brytyjski biolog James Lovelock w latach 70. XX w. sformułował tzw. hipotezę Gai, zgodnie z którą wszystkie istoty żywe na Ziemi

współpracują ze sobą, żeby utrzymać życie na naszej planecie.

- biosfera, ekosystem, nauka o systemach planetarnych, system

Gatunek parasolowy – gatunek, którego ochrona wymaga objęcia ochroną całego jego siedliska wraz z innymi zamieszkującymi je gatunkami.

- koekstynkacja, siedlisko

Gazy cieplarniane/szklarniowe – gazy pochłaniające długofalowe promieniowanie Ziemi. Ich obecność w atmosferze jest przyczyną występowania efektu cieplarnianego. Zalicza się do nich: parę wodną (H_2O), dwutlenek węgla (CO_2), ozon (O_3), metan (CH_4), freony ($CFCI_3$, CF_2CL_2), podtlenek azotu (N_2O).

- absorpcja promieniowania, albedo, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, efekt cieplarniany/szklarniowy, globalne ocieplenie, natężenie promieniowania słonecznego, paliwa kopalne, pojemność cieplna, temperatura globalna, wymuszenie radiacyjne

Geoinżynieria/inżynieria klimatu – mało realistyczne i nieprzewidywalne w swych konsekwencjach wielkoskalowe, technologiczne sposoby przeciwdziałania antropogenicznym zmianom klimatu, np. poprzez rozpylanie aerozoli w stratosferze.

- antropogeniczny, ekomodernizm

Geologia – badanie Ziemi jako skali-
stej planety.

- antropocen, eon/era/okres/
epoka w geologii, paleokli-
mat, stratygrafia, warstwy
geologiczne

Globalna Północ – określenie bogat-
szej części świata zamieszkiwanej
przez ok. jedną siódmą całej ludzkiej
populacji, w której konsumpcja
wszelkich dóbr, również rolnych,
jest najwyższa. Zalicza się do niej
np. Amerykę Północną, Europę,
Australię.

- globalne Południe, konsumpcjo-
nizm, systemy-światy, Zachód/
kultura zachodnia

Globalne ocieplenie – wieloletni
trend wzrostu średniej rocznej
temperatury powietrza liczonej
dla całej Ziemi od drugiej połowy
XIX w. do współczesności. Od wielo-
lecia 1850–1900 (okres referen-
cyjny – przybliżony poziom okresu
przedindustrialnego) do wielolecia
2011–2020 wzrost ten wyniósł
ok. 1°C. Zgodnie z wynikami badań
podsumowanymi przez IPCC główną
przyczyną obserwowanego ocieple-
nia jest ludzka działalność.

- absorpcja promieniowania,
albedo, antropogeniczny, bilans
radiacyjny/saldo promieniowania,
efekt cieplarniany/szklarniowy,
gazy cieplarniane/szklarniowe,
granice planetarne, hipertermalia/
hipertermalium, IPCC, natężenie
promieniowania słonecznego,
okres przedprzemysłowy/
preindustrialny, porozumienie

paryskie, próg planetarny/plane-
tarny punkt krytyczny, rewolucja
przemysłowa, temperatura
globalna, Wielkie Przyspieszenie,
wymuszenie radiacyjne, „Ziemia
supercieplarniana”

Globalne Południe – określenie
biedniejszej części świata zamieszki-
wanej przez zdecydowaną większość
ludzkiej populacji, charakteryzującej
się bardzo niskim poziomem kon-
sumpcji wszelkich dóbr, w tym dóbr
rolnych. Zalicza się do niej np. Afrykę,
Amerykę Środkową i Południową,
część Azji (Chiny mają status niejed-
noznaczny z powodu szybko rosną-
cej konsumpcji).

- globalna Północ, gospodarka
peryferyjna, systemy-światy

Godność – prawo do bycia
darzoną_nym szacunkiem; obecnie
godność przyznaje się głównie
(niektórym) ludziom, a odmawia się
jej aktorom pozaludzkim, co jest
jedną z przyczyn ich eksploato-
wania, wykorzystywania, uprzed-
miotawiania, instrumentalizowania,
skutkiem tego jest natomiast kryzys
klimatyczno-ekologiczny.

- aktorzy pozaludscy, antyeks-
ploatacyjność, dyskryminacja,
eksploatacyjność, emancypacja,
instrumentalizowanie, krytyczny
posthumanizm, upodmiotowie-
nie, uprzedmiotowienie, utowa-
rowienie, własność (ekonomia),
własność (prawo), zarządzanie
posthumanistyczne, zarządzanie
więcej-niż-ludzkie

Gospodarka leśna – dział gospodarki ukierunkowany na produkcję drewna i innych produktów leśnych oraz na utrzymanie drzewostanów, tak aby mogły trwale służyć celom gospodarczym.

- deforestacja, grubizna, leśnictwo, pellet drzewny, przemysł drzewny, starodrzew

Gospodarka peryferyjna – kategoria państw i ich gospodarek, które cechują się niskim zaawansowaniem technologicznym i małymi zasobami kapitału oraz specjalizują się w prostych procesach gospodarczych, np. w eksporcie surowców mineralnych i towarów rolnych. Są to przede wszystkim kraje Afryki, Ameryki Łacińskiej i Azji (zwane również globalnym Południem), ale i część Europy Wschodniej.

- globalne Południe, peryferie

Granice planetarne – wskazane przez międzynarodowe grono uczonych Sztokholmskiego Centrum Rezyliencji (ang. Stockholm Resilience Centre) 9 kluczowych procesów, od których zależą stabilność i rezyliencja systemu ziemskiego. Granice planetarne określają zakresy parametrów charakteryzujących te procesy, w których obrębie będą mogły się rozwijać i funkcjonować kolejne pokolenia ludzi. Z kolei ich przekroczenie oznacza zagrożenie dla bezpiecznej egzystencji ludzi już w najbliższych pokoleniach. Obecnie granice planetarne zostały przekroczone w odniesieniu do 5 z 9 branych pod uwagę procesów: zmiany

klimatu, przekształcenia terenów lądowych, zanieczyszczenia plastikiem i innymi antropogenicznymi „nowymi” związkami chemicznymi, utraty bioróżnorodności (wymieranie gatunków) i zanieczyszczenia wód nadmiarem azotu i fosforu.

W 2 ostatnich przypadkach granice zostały przekroczone kilkukrotnie.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, eutrofizacja, kryzys klimatyczno-ekologiczny, globalne ocieplenie, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, nauka o systemach planetarnych, próg planetarny/planetarny punkt krytyczny, przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi, sprzężenie zwrotne, rezyliencja, szóste wielkie wymieranie, wymieranie

Greenwashing/ekościema –

sytuacja, w której instytucja lub firma poświęca więcej zasobów na kreowanie wizerunku bycia przyjazną dla środowiska niż na podejmowanie rzeczywistych proekologicznych działań; pozorowanie przyjazności dla środowiska.

- społeczna odpowiedzialność biznesu

Gospodarowanie wodą – racjonalne wykorzystanie zasobów wód powierzchniowych i podziemnych oraz ochrona przed szkodliwym działaniem wody, jej nadmiarem (powódź) lub niedoborem (niżówka powodująca suszę).

- bilans wodny, błękitna/niebieska infrastruktura, hydrosfera, retencja wody, susza

Grubizna – rodzaj pozyskiwanego drewna, średnio- i wielkowymiarowego (dokładniej: drewno okrągłe o średnicy w cieńszym końcu powyżej 5 cm, a w korze powyżej 7 cm).

- deforestacja, gospodarka leśna, leśnictwo, pellet drzewny, przemysł drzewny, starodrzew

Grządka permakulturowa – podniesiona grządka, przygotowana w sposób zapewniający uzyskanie oczekiwanych plonów przy niskim nakładzie pracy, minimalnej ingerencji w środowisko i utrzymaniu żyzności gleby.

- agroekologia

H

Heterodoksja – nieprawowierność; uznawanie poglądów i dogmatów niezgodnych z doktryną danego Kościoła; w innych dziedzinach – podejścia spoza głównego nurtu, np. ekonomia heterodoksyjna.

- radykalna ekonomia polityczna, zarządzanie humanistyczne, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie

Heterogenizacja – przeciwieństwo homogenizacji, dążenie do różnorodności.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, polikultura, relacje heterogeniczne, różnorodność

Hipertermalia/hipertermalium

(ang. *hyperthermal/s*) – okresy/okresy szybkiego i intensywne ocieplenia klimatu (ekstremalnego gorąca, hipertermiczny).

- globalne ocieplenie, okres cieplarniany, paleoocieńsko-eoocieńskie maksimum termiczne, „Ziemia supercieplarniana”

Holizm (gr. *holos* – całość) – podejście zakładające, że świat stanowi jedną całość niedającą się sprowadzić do sumy jego poszczególnych części.

- Gaja, nauka o systemach planetarnych, rozwój holistyczny, system

Humanistyczna deantropocentryzacja

– usunięcie człowieka z centrum przy jednoczesnym zachowaniu wartości uznawanych za humanistyczne, ale stosowanych także w odniesieniu do aktorów pozaludzkich.

- aktorzy pozaludscy, antropocentryzm, deantropocentryzacja, posthumanizm

Humboldtowski uniwersytet

badawczy – koncepcja uniwersytetu kojarzona z Wilhelmem von Humboldem, reformatorem z epoki oświecenia, który postulował jedność nauczania i badań naukowych. Na rozbieżność między uprawianiem nauki a kształceniem specjalistów

na użytek państwa wskazywał m.in. niemiecki filozof Jürgen Habermas, kwestionując tym samym centralne tezy wizji Humboldta.

→ akademia

Hydrosfera – wodna powłoka Ziemi przenikająca atmosferę i litosferę, na którą składają się wody we wszystkich stanach skupienia.

→ atmosfera, bilans wodny, błękitna/niebieska infrastruktura, biosfera, chemizm oceanów, energia termiczna oceanów, gazy cieplarniane/szklarniowe, gospodarowanie wodą, kriosfera, lądolód, retencja wody, susza, wieczna/trwała zmarzlina, zakwaszenie oceanów

Innowacje społeczne – nowe rozwiązania umożliwiające poprawę jakości życia określonych społeczności oparte na zmianie społecznej; często są oddolne i wypełniają lukę działań systemowych.

→ dobrostan, jakość życia

Insektycydy – środki używane do zwalczania (zabijania) owadów niepożądanych z ekonomicznych, ale i zdrowotnych powodów (np. komary roznoszące malarię). Najczęściej w ten sposób określa się środki chemiczne.

→ agroekologia, biologiczna ochrona upraw, pestycydy, rolnictwo przemysłowe

Instrumentalizowanie – traktowanie czegoś/kogoś tylko jako środka do osiągnięcia celu (jak narzędzia).

→ dyskryminacja, eksploatacyjność, opresja, uprzedmiotowienie, utowarowienie

Intelekt – zdolności umysłowe człowieka do zdobycia i wykorzystania wiedzy.

→ wiedza milcząca

Interesariusze – osoby, na które działania organizacji mają (lub mogą mieć) wpływ albo osoby, które mają wpływ na działania organizacji.

→ otoczenie organizacji, teoria interesariuszy

Internalizacja (uwewnętrznienie) – przyjęcie i uznanie za własne np. poglądów, norm społecznych czy wartości, które początkowo były narzucone z zewnątrz. Internalizacja stanowi ważny element socjalizacji i kontroli społecznej.

→ normy kulturowe, socjalizacja

Interregnum (łac.) – dosłownie bezkrólewie, przerwanie ciągłości władzy. W kontekście myśli polskiego socjologa i filozofa Zygmunta Baumaną pojęcie adekwatne do współczesności, w której znany nam kapitalizm jest niewydolny, natomiast nowy system w jego miejsce jeszcze nie powstał.

→ antropocen, kapitalizm, kłębowisko kryzysów antropocenu, marazm antropocenu

Intersekcjonalna perspektywa/ intersekcjonalnie – podejście, w którym spoglądając na jednostkę, dostrzegamy równocześnie wiele kategorii społecznych, do których jest przypisana (np. płeć, orientacja psychoseksualna, stopień sprawności itd.) i które wpływają na jej codzienne doświadczenia. Z tego względu uniwersalne doświadczenie np. kobiece nie istnieje – oddzielenie nierówności ze względu na płeć od kwestii rasowych, politycznych i ekonomicznych jest niemożliwe. Przykładowo mecenaska z Nowego Jorku będzie doświadczała nierówności w inny sposób niż filipińska pracownica domowa w Arabii Saudyjskiej.

- dyskryminacja, emancypacja, feminizm, opresja, patriarchy, płeć społeczno-kulturowa, przyczyny strukturalne, siostrzeństwo

Inuici – rdzenni i mieszkanki_ńcy arktycznych i subarktycznych obszarów Grenlandii, Kanady, Alaski i Syberii. Słowo *inuk* oznacza „osobę” i jest przez nie_ich preferowane. Dlatego odchodzi się od wciąż obecnego w polszczyźnie określenia „Eskimosi”, oznaczającego „zjadaczy surowego mięsa”. Inuici uważają się za „ludzi morskiego lodu”, dlatego zmiany klimatyczne i topnienie pokrywy lodowej mają zdecydowanie negatywny wpływ na ich jakość życia i stawiają pod znakiem zapytania przyszłość ich kultury.

- rdzenna ludność, żałoba klimatyczna/żałoba ekologiczna, żałoba klimatyczna i jej alokacja

Inwazyjne gatunki obce – gatunki, które naturalnie nie występowały w danym miejscu, ale po introdukcji (zawleczeniu) przez człowieka w niekontrolowany sposób rozprzestrzeniły się w nowym środowisku i doprowadziły do jego modyfikacji. Przez wypieranie naturalnie występujących organizmów inwazyjne gatunki obce mogą wyrządzać głębokie i nieodwracalne szkody w lokalnych ekosystemach.

- eutrofizacja

IPBES (ang. Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services) – Międzyrządowa Platforma ds. Różnorodności Biologicznej i Usług Ekosystemowych; powołana do życia w 2012 r. przez 94 rządy w celu wzmocnienia współpracy nauki i polityki w zakresie bioróżnorodności i usług ekosystemowych.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, usługi ekosystemowe

IPCC (ang. Intergovernmental Panel on Climate Change) – Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu, ciało afiliowane przy ONZ. Głównymi dokumentami publikowanymi przez IPCC są raporty na temat zmian klimatu, ich konsekwencji, możliwości adaptacji oraz ograniczenia ocieplenia. IPCC nie prowadzi pomiarów, obserwacji ani innego rodzaju badań. Swoje opracowania opiera na opublikowanych wcześniej przez naukowców z całego świata artykułach

naukowych, a ich podsumowania są konsultowane z politykami.

- COP/Szczyty Klimatyczne ONZ, globalne ocieplenie, polityka klimatyczna

J

„Jak-gdyby-nigdy-nic” (ang. *business as usual*) – kontynuowanie takich samych działań, bez względu na zmienne warunki czy zaistniały kryzys. W kontekście kryzysu klimatyczno-ekologicznego oznacza przede wszystkim brak zmiany dominującego modelu gospodarczego skupionego na wzroście produktu krajowego brutto, spalaniu paliw kopalnych i emitowaniu gazów cieplarnianych.

- gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, marazm antropocenu, odraczenie gratyfikacji, paliwa kopalne, produkt krajowy brutto, wzrost ekonomiczny/gospodarczy, zarządzanie ekonomiczne

Jakość życia – stopień zaspokojenia potrzeb niematerialnych i materialnych jednostki w kontekście podzielanych przez nią wartości i kultury, w której żyje. Wedle koncepcji usług ekosystemowych jakość życia jest zależna od uwarunkowań środowiskowych.

- dobrostan, innowacje społeczne, usługi ekosystemowe

Just-in-time (ang. dokładnie na czas) – metoda zarządzania stosowana w celu minimalizacji ilości zapasów w procesach produkcyjnych. W stabilnych warunkach pozwala obniżyć koszty magazynowania, jednak w czasie kryzysu znacząco naraża organizację na wstrząsy.

- łańcuchy dostaw, zarządzanie ekonomiczne

K

Kapitalizm – system społeczno-gospodarczy dominujący na świecie od ok. drugiej połowy XVIII w., oparty na prywatnej własności środków produkcji, wytwarzaniu towarów dla zysku oraz wymianie pieniędzy na rynku.

- akumulacja kapitału, doktryna Friedmana, *interregnum*, kapitał, monetaryzm, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, radykalna ekonomia polityczna, rewolucja przemysłowa, zarządzanie ekonomiczne

Kapitał – zasoby trwale wykorzystywane do prowadzenia działalności gospodarczej. Obok ziemi i pracy stanowi jeden z klasycznych czynników produkcji. Ma postać m.in. maszyn i urządzeń, środków finansowych, wiedzy i rozwiązań technologicznych.

- akumulacja kapitału, kapitalizm, zasoby organizacji

Kincentryczność/kincentryzm – sposób uporządkowania rzeczywistości, w którym wiodącą zasadę stanowi oparcie się na silnych powiązaniach, analogicznych do więzów krwi, pokrewieństwa.

- krytyczny posthumanizm, relacjonizm, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna

Klasa społeczna – kategoria ludzi w danym społeczeństwie, których łączy przede wszystkim położenie ekonomiczne (w tym źródło utrzymania, własność kapitału), a często również poziom dochodów i styl życia.

- radykalna ekonomia polityczna, stosunki klasowe, styl życia

Klastry energii – zrzeszenia podmiotów działających na jednym obszarze w celu osiągnięcia jego samowystarczalności energetycznej. W Polsce zazwyczaj są to poszczególne gminy i firmy działające na ich terytorium.

- energetyka partycypacyjna, obywatelstwo energetyczne, prosumenci, transformacja energetyczna, wspólnoty energetyczne

Klasyfikacja kwantylowa – klasyfikacja stosowana w klimatologii oparta na przedziałach/klasach wyznaczonych przez określone wartości kwantyli. Kwantyl jest parametrem powszechnie stosowanym w matematyce i statystyce, służącym do syntetycznego opisu zbioru danych lub rozkładu prawdopodobieństwa (rozkład zmiennej losowej). Użycie miary percentylowej (kwantyla

rzędu $k/100$) wskazuje na wartość, poniżej której mieści się dany procent zbioru wartości, pozwalając jednocześnie na oszacowanie wartości mediany oraz wartości ekstremalnych.

Klimat – konglomerat procesów i zjawisk atmosferycznych związanych z danym obszarem oraz jego fizycznymi i geograficznymi cechami, określony na bazie wieloletnich pomiarów i obserwacji.

- globalne ocieplenie, klimat miasta, kryzys klimatyczno-ekologiczny, pogoda, strefy klimatyczne, trend klimatyczny

Klimat miasta – klimat lokalny ukształtowany pod wpływem powierzchni zurbanizowanej i przemysłowej, czyli związany z ludzką działalnością poprzez zmiany cech podłoża (zastępowanie powierzchni naturalnych sztucznymi, takimi jak asfalt czy beton itp.) oraz ingerencję w skład chemiczny atmosfery.

- antropogeniczny, antropopresja, atmosfera, klimat, urbanizacja/umiasławienie

Kłębowisko kryzysów

antropocenu – wielostronnie i w sposób nieoczywisty powiązane, głównie antropogeniczne kryzysy antropocenu, w które ludzkość jest głęboko uwikłana, np. klimatyczny, ekologiczny (bioróżnorodności), gospodarczy, demokracji, demograficzny, kulturowy, społeczny (nierówności), migracyjny, zdrowotny (pandemia COVID-19).

- antropocen, antropogeniczny, dyskryminacja, eksplozja demograficzna, emigracja klimatyczna, globalne ocieplenie, *interregnum*, kryzys klimatyczno-ekologiczny, neokolonializm, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość społeczna, nowy kolonializm, uchodźczy_ni_ca klimatyczna_ny, Wielka Rozbieżność, zdrowie planetarne

Koekstynkcja – zjawisko, w którym spadek liczebności lub wymarcie jednego gatunku prowadzi do zagrożenia lub zupełnej eliminacji innego gatunku (lub gatunków), który był od niego zależny. Potencjalnie wyginięcie jednego gatunku może prowadzić do lawinowego wymierania na wszystkich poziomach troficznych w danym ekosystemie.

- gatunek parasolowy, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, sieć troficzna, sprzężenie zwrotne, wymieranie, wymieranie w tle

Kolonializm – asymetryczne relacje między populacją kolonizowaną (np. ludnością rdzenną) a kolonizatorami, narzucone przez tych ostatnich, opierające się na wyzysku i eksploatacji zasobów naturalnych i ludzi.

- eksploatacyjność, neokolonializm, nowy kolonializm, rdzenna ludność

Kompostowanie – organiczny recykling; kontrolowane rozkładanie odpadów organicznych przez

mikroorganizmy. Kompost stosowany jest jako nawóz.

- agroekologia

Komunitarność/komunitaryzm – nurt filozoficzny podkreślający wartość wspólnot i współpracy w życiu społecznym.

- działania adaptacyjne oparte na społeczności, kooperatywa/spółdzielnia, wspólnoty energetyczne, zbiorowość

Koncepcja oświeconego interesu własnego – podejście, zgodnie z którym organizacja postępuje odpowiedzialnie, bo wie, że leży to w jej długoterminowym interesie.

- etyka biznesu, odrzucanie gratyfikacji, społeczna odpowiedzialność biznesu

Konsumpcjonizm – nadmierna, nieuzasadniona potrzebami konsumpcja dóbr i usług; uznawanie posiadania rzeczy i konsumowania usług za ważną wartość w życiu i główny wyznacznik statusu społecznego.

- globalna Północ, konsumpcyjny styl życia, wzrost ekonomiczny/gospodarczy

Konsumpcyjny styl życia – zespół codziennych praktyk, w których dużą rolę odgrywa konsumpcja dóbr i usług.

- globalna Północ, konsumpcjonizm, styl życia, wzrost ekonomiczny/gospodarczy

Kontrpubliki – alternatywne przeustrzenie dyskursu, w których dochodzi do wytworzenia przez grupy podporządkowane kontrdefinicji różnych pojęć lub tożsamości, np. zmiana klimatu *versus* katastrofa klimatyczna.

Kooperatywa/spółdzielnia – forma organizowania oparta na własności wspólnej. Mimo że w głównym nurcie ekonomii uznawane są za peryferyjne, zrzeszają miliony członków na całym świecie. Charakter przynależności zależy od typu organizacji – istnieją kooperatywy pracownicze, konsumenckie, producenckie i nabywcze. Kooperatywy działają we wszystkich obszarach gospodarki. Szczególnie prężnie funkcjonują one w Szwajcarii, Hiszpanii, Finlandii, we Francji, Włoszech, a poza Europą w Kanadzie, Kolumbii, Indiach, Japonii, Argentynie oraz w niektórych stanach USA.

→ dobra publiczne, dobro wspólne, działania adaptacyjne oparte na społeczności, energetyka partycypacyjna, komunitarność/komunitaryzm, koprodukcja/samozarządzanie, tragedia wspólnego pastwiska, własność (ekonomia), własność (prawo), wspólnoty energetyczne, zbiorowość

Konwekcja – ruchy pionowe w atmosferze spowodowane działaniem sił wyporu (konwekcja swobodna/termiczna) lub siłami dynamicznymi (konwekcja wymuszona). Wizualnym wskaźnikiem konwekcji w atmosferze są chmury o budowie pionowej *Cumulus* i *Cumulonimbus*.

→ atmosfera

Koprodukcja/samozarządzanie – teoria koprodukcji została stworzona przez laureatkę Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii, Elinor Ostrom, według której zasoby wspólne są zarządzane we współpracy i lokalnie, w systemach policentrycznych.

→ dobra publiczne, dobro wspólne, działania adaptacyjne oparte na społeczności, kooperatywa/spółdzielnia, policentryzm/system policentryczny, tragedia wspólnego pastwiska, wspólnoty energetyczne, zasoby organizacji

Korporacja – forma organizacyjna oparta na rozproszonej własności akcjonariuszy i ograniczonej odpowiedzialności, zorientowana na maksymalizację zysku. Dzięki znaczącej deregulacji rynków ostatnich dekad korporacje uzyskały ogromne wpływy na arenie międzynarodowej. Jako instytucje niedemokratyczne i przedkładające własny zysk nad chociażby rosnące nierówności czy degradację środowiska naturalnego, podejmują często działania sprzeczne z interesem społecznym.

→ darwinizm społeczny, doktryna Friedmana, kooperatywa/spółdzielnia, koszty zewnętrzne, monetaryzm, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, reaganomika, społeczna odpowiedzialność biznesu

Kosmoteandryzacja – koncepcja hiszpańskiego pochodzenia teologa i filozofa Raimona Panikara, zgodnie z którą na rzeczywistość składa

kryzys klimatyczno-ekologiczny,
marazm antropocenu

Kultura męczeństwa – zestaw norm grupowych odnoszących się do oczekiwania bezgranicznego poświęcenia na rzecz danej sprawy. Może przejawiać się np. oczekiwaniem pracy bez wytchnienia lub stosowaniem szantażu emocjonalnego, gdy ktoś chce zrezygnować z podejmowania wymagających poświęcenia działań.

→ wypalenie

L

Lądolód – występująca na Antarktydzie i Grenlandii masa lodu o znacznej miąższości oraz o dużym zasięgu terytorialnym. W plejstocenie zasięg lądolodu był znacznie większy niż obecnie.

→ epoki lodowcowe, kriosfera, okres ziąbu, wieczna/trwała zmarzlina, „Ziemia śnieżka”, zmiana klimatu

Leśnictwo – sektor gospodarki skoncentrowany na lasach: ich zagospodarowaniu, pielęgnowaniu, ochronie, użytkowaniu, odnawianiu.

→ deforestacja, gospodarka leśna, grubizna, pellet drzewny, przemysł drzewny, starodrzew

Lobby – grupa interesu wywierająca nacisk polityczny.

→ lobby węglowe

Lobby węglowe – zorganizowane grupy interesu reprezentujące sektor węglowy, dążące do wpływania na podejmowanie korzystnych dla tego sektora decyzji politycznych.

→ lobby

Ł

Łańcuchy dostaw (ang. *supply chain*) – zestaw czynności i sieci połączeń od źródła produktu do klienta docelowego. Ze względu na postępującą internacjonalizację współcześnie cechuje je wysoki stopień złożoności.

→ *just-in-time*

M

Manifa – uliczne manifestacje z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet organizowane w wielu miejscach na świecie.

→ feminizm, siostrzeństwo

Marazm antropocenu – wyparcie, bezwład, apatia, beczyn odnoszące się do globalnych i lokalnych, zbiorowych i indywidualnych działań w zakresie bezpieczeństwa klimatycznego pomimo dostępu do wiarygodnych danych na temat sytuacji, wariantów scenariuszy przyszłości, opisów skutków braku lub niewystarczających działań; pojęcie nawiązujące do tytułu książki Ewy Bińczyk

Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu.

- antropocen, dysonans poznawczy, *interregnum*, „jak-gdy-by-nigdy-nic”, kłębowisko kryzysów antropocenu, kryzys klimatyczno-ekologiczny, kryzys wyobraźni, wyparcie/represja

Masowe wymieranie/wielkie wymieranie – drastyczny

i powszechny spadek bioróżnorodności na Ziemi. Charakteryzuje się nagłym (w skali geologicznej) spadkiem różnorodności i liczebności organizmów wielokomórkowych. Gdy dochodzi do masowego wymierania, tempo powstawania nowych gatunków na drodze ewolucji (specjacja) jest znacznie wolniejsze niż tempo wymierania. Dobrze znanym przykładem jest katastrofa ekologiczna, która miała miejsce 65 mln lat temu, gdy uderzenie asteroidu doprowadziło do wyginięcia dinozaurów i większości innych żyjących wtedy gatunków. W dotychczasowej historii Ziemi wyróżniamy 5 takich okresów; obecnie jesteśmy u progu lub w trakcie szóstego wymierania. Istnieją różne szacunki aktualnego tempa wymierania oraz zakresy przyjmowanych kryteriów, wedle których wymierania zaczynamy nazywać masowymi.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, koekstynkcja, specjacja, szóste wielkie wymieranie, wymieranie, wymieranie w tle

Mechanizm czystego rozwoju – oparty na projektach mechanizm wyrównawczy, który inwestorzy

z krajów zamożnych wykorzystują, by zredukować swoje zobowiązania w zakresie obniżania emisji gazów cieplarnianych poprzez dostosowanie ich ilości do tzw. poziomu bazowego krajów uboższych.

- program handlu emisjami, Protokół z Kioto

Metabolizm społeczny – ogół przepływów energii i materiałów między przyrodą a społeczeństwami oraz wewnątrz samych społeczeństw, służący podtrzymaniu życia ludzi oraz ich cywilizacji. Obejmuje m.in. pozyskanie surowców naturalnych, ich transformację w przemyśle, transport, konsumpcję i utylizację odpadów.

- ekologia polityczna, naturakultura/kulturonatura

Metafora (przenośnia) – zestawienie słów lub pojęć, w którym znaczenie jednego słowa lub pojęcia zostaje przeniesione na inne – np. zdanie metaforyczne: „Mózg mi się dzisiaj długo loguje”, przenosi na mózg cechy komputera.

Miedza – sprzyjający bioróżnorodności teren znajdujący się pomiędzy polami uprawnymi, najczęściej porośnięty stosunkowo niewysoką dziką roślinnością, taką jak trawy, rośliny dwuliścienne.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, zadrzewienie śródpolne

Miejska wyspa ciepła – obszar zazwyczaj zurbanizowany o podwyższonej temperaturze powietrza

w porównaniu do terenów otaczających, pozamiejskich. Związana jest z emisją ciepła antropogenicznego pochodzącego ze spalania paliw kopalnych oraz z przekształcenia podłoża w pochłaniające znaczne ilości promieniowania słonecznego.

- antropogeniczny, klimat miejski, paliwa kopalne, urbanizacja/umieszczenie

Mielinizacja – proces tworzenia osłonki tłuszczowej (mielinowej) wokół włókien nerwowych w mózgu; warunkuje efektywny przebieg impulsów nerwowych i jest wskaźnikiem dojrzałości układu nerwowego. Z powstawaniem otoczki mielinowej łączy się szybki rozwój dziecka i możliwość zdobywania nowych umiejętności.

- dzieciństwo, neurobiologia

Milankowicia teoria/cykle – orbitalna teoria zmian klimatu i zlodowaceń opracowana przez serbskiego naukowca Milutina Milankowicia w 1930 r.; wyjaśnia istnienie niektórych zmian klimatycznych w historii Ziemi (cykle lodowcowo-międzylodowcowe) na podstawie czynników astronomicznych (głównie zmian parametrów orbity Ziemi, nachylenia ekliptyki Ziemi itp.) wpływających na ilość promieniowania słonecznego docierającego do powierzchni Ziemi. Zgodnie z tą teorią ok. 115 tys. i 75 tys. lat temu wystąpiły minima letniego promieniowania na wysokich szerokościach geograficznych, poprzedzone maksimami insolacji (nasłonecznienia) w tropikach.

Sytuacja ta umożliwiła najpierw nagromadzenie wilgoci w atmosferze z powodu intensywnego parowania, a następnie akumulację śniegu i lodu wskutek wystąpienia chłodniejszych sezonów letnich. Właśnie wtedy nastąpiły fazy maksymalnego rozwoju ostatniego zlodowacenia.

- epoki lodowcowe, globalne ocieplenie, hipertermalia/hipertermalium, klimat, kryzys klimatyczno-ekologiczny, okres ziąbu, okres cieplarniany, paleoocześno-ocześskie maksimum termiczne, „Ziemia supercieplarniana”, „Ziemia śnieżka”, zmiana klimatu

Mitygacja klimatyczna – ograniczanie oraz spowalnianie zmian klimatu poprzez redukcję emisji gazów cieplarnianych. Mitygacja polega na poprawianiu efektywności energetycznej, zmniejszaniu energochłonności różnych gałęzi gospodarki czy sekwestracji dwutlenku węgla (tj. wychwytywaniu i bezpiecznym składowaniu go).

- adaptacja do zmian klimatu/adaptacja klimatyczna, działania mitygacyjne, ekomodernizm, gazy cieplarniane/szklarniowe, paliwa kopalne, potencjał adaptacyjny, rezylencja, sekwestracja

Model partycypacyjny – model podejmowania decyzji, w którym decyduje się nie za pośrednictwem przedstawicieli, ale samemu, bezpośrednio.

- demokracja 2.0, demokracja partycypacyjna/bezpośrednia,

model reprezentatywny,
partycypacyjność

Model reprezentatywny – model podejmowania decyzji za pośrednictwem przedstawicieli. W organizacjach może się to odbywać np. poprzez wybór członków rad pracowniczych, a na poziomie państwa poprzez wybór członków parlamentu.

→ model partycypacyjny

Modele ogólnej cyrkulacji – numeryczne (komputerowe) modele symulujące klimat Ziemi.

→ klimat, modelowanie klimatu

Modelowanie klimatu – nauka o modelowaniu klimatu Ziemi, przeszłego, obecnego i przyszłego.

→ klimat, modele ogólnej cyrkulacji, paleoklimat

Monetaryzm – jeden z nurtów współczesnej makroekonomii zapoczątkowany przez amerykańskiego ekonomistę i laureata Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii, Milтона Friedmana. Doradzając Augustowi Pinochetowi w Chile i Ronaldowi Reaganowi w USA, postulował m.in. minimalizację roli rządu w gospodarce rynkowej. Obarczony odpowiedzialnością m.in. za gwałtowną prywatyzację mienia publicznego dokonaną przez jego zwolenników po przejściu powodzi w Nowym Orleanie w 2005 r.

→ doktryna Friedmana, kapitalizm, korporacja, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, reaganomika

Monokultura – uprawa rolna złożona z jednego gatunku roślin.

→ polikultura, rolnictwo przemysłowe

Myślenie konkretno-obrazowe – operacje myślowe dzieci wykonywane wcześniej na realnych przedmiotach, które zaczynają być wyobrażane, w oderwaniu od realnych obiektów.

→ dzieciństwo

Myślenie konkretno-ruchowe – inaczej „myślenie rękami”; najbardziej podstawowa forma myślenia dziecka w wieku przedszkolnym, w której dzieci rozwiązują zadania praktyczne w trakcie ukierunkowanych na cel działań własnych.

→ dzieciństwo

N

Natężenie promieniowania słonecznego – charakterystyka promieniowana słonecznego, określająca średni strumień energii (sumę bezpośredniego i rozproszonego promieniowania słonecznego mierzonego na powierzchni poziomej) na jednostkę powierzchni horyzontalnej w jednostce czasu.

→ albedo, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, wymuszenie radiacyjne

Naturakultura/kulturonatura – pojęcie używane w celu podkreślenia nierozłączności natury i kultury, a także szkodliwości prób ich separowania.

- alienacja (człowieka od natury), binaryzm, dualizm, dychotomia, metabolizm społeczny, okres osiowy, praktyka ponownego połączenia, relacjonizm, rewerencyjna posthumanizacja, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, wartości relacyjne, zdrowie planetarne, zespół deficytu natury/przyrody

Nauka o systemach planetarnych – wyodrębniony w latach 90. XX w. paradygmat naukowy, którego przedmiotem jest planeta Ziemia rozumiana jako zunifikowany, złożony i ewoluujący system. Zależności między poszczególnymi systemami planetarnymi – atmosferą, hydrosferą, litosferą i biosferą – nie da się sprowadzić do prostych związków przyczynowo-skutkowych, mówi się raczej o trudnych do przewidzenia powiązaniach oraz o sprzężeniach zwrotnych. Nauka o systemach planetarnych ma charakter holistyczny – działanie całego systemu wykracza poza sumę działań poszczególnych części.

- atmosfera, biosfera, Gaja, granice planetarne, holizm, hydrosfera, sprzężenie zwrotne, system, Wielkie Przyspieszenie

Neokolonializm – utrzymywanie się zależności ekonomicznych czy politycznych krajów byłych kolonii od państw kolonizujących.

- kolonializm, nowy kolonializm, strukturalny rasizm

Neoliberalizm/ideologia neoliberalna – ideologia oparta na postulatach wolnego rynku i deregulacji. Zakłada wycofywanie się państwa z kolejnych sfer życia społecznego i gospodarczego na korzyść własności prywatnej. Dotyczy nawet takich dziedzin, jak edukacja, służba zdrowia, więziennictwo. Neoliberalizm jest obecnie krytykowany, bowiem w praktyce rynek nie jest „wolny”, ale wymaga stałego wsparcia państwa, a jednocześnie pozbawia je decyzyjności. W konsekwencji najsilniejszymi graczami w ostatnich dekadach stały się korporacje, instytucje niedemokratyczne i nastawione na zysk, a obywatelki_le i środowisko naturalne zostały_li pozbawione_eni ochrony, którą w innych okolicznościach oferowałoby państwo. Neoliberalne zarządzanie państwem i gospodarką jest źródłem gigantycznego wzrostu nierówności społecznych. Wiąże się również z przedkładaniem ekonomicznych zysków ponad koszty środowiskowe czy klimatyczne. W kontekście akademii oznacza to m.in. korporatyzację i urynkowanie prowadzące do likwidowania nieopłacalnych kierunków studiów czy tzw. punkttozy („biegunki publikacyjnej”) w kontekście działalności naukowej.

- „biegunka publikacyjna”, darwinizm społeczny, dobro wspólne, doktryna Friedmana, kapitalizm, korporacja, monetaryzm, nierówność społeczna,

(nie)sprawiedliwość społeczna, parametryzacja, reaganomika, własność (ekonomia), zarządzanie ekonomiczne

Neurobiologia – dziedzina nauki zajmująca się badaniem układu nerwowego.

→ dopamina, mielinizacja, odrzucanie gratyfikacji, opóźnienie adaptacyjne, układ nagrody

Neutralność klimatyczna – stan, w którym działalność ludzi nie jest szkodliwa dla klimatu, m.in. eliminacja nadmiarowych emisji gazów cieplarnianych, których nie jest w stanie pochłonąć system ziemski (poprzez zmniejszenie emisji lub zwiększenie możliwości ich pochłaniania, np. przez lasy po osiągnięciu odpowiedniego wieku). Może dotyczyć zarówno całej Ziemi, jak i pojedynczych instytucji, jak uniwersytet.

→ dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek, dług klimatyczny, dług węglowy, efekt cieplarniany/szklarniowy, Europejski Zielony Ład, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, neutralność węglowa, podwójna nierówność, równość węglowa, sekwestracja, strategia klimatyczna, ślad węglowy

Neutralność węglowa – emitowanie tylko takich ilości dwutlenku węgla, które jesteśmy w stanie zneutralizować; stan równowagi między emisjami i pochłanianiem dwutlenku węgla.

→ dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek, dług klimatyczny, dług węglowy, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, neutralność klimatyczna, podwójna nierówność, równość węglowa, sekwestracja, strategia klimatyczna, ślad węglowy

Nierówność społeczna – w dobie antropocenu uporządkowanie świata ludzkiego i pozaludzkiego z korzyścią dla jednych i szkodą dla innych.

→ aktorzy pozaludzcy, antropocen, byty pozaludzkie, eksploatacyjność, kłębowisko kryzysów antropocenu, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość społeczna, Wielka Rozbieżność

(Nie)sprawiedliwość klimatyczna – w perspektywie historycznej odnosi się do nierównej odpowiedzialności poszczególnych jednostek, grup, państw czy regionów za zmiany klimatu (np. w wyniku spalania paliw kopalnych); aktualnie odnosi się do (nie)zapewniania wszystkim jednostkom, grupom, państwom czy regionom równych możliwości adaptacji i mitygacji w sytuacji zmian klimatu oraz wpływania na planowanie przyszłych działań w tym zakresie.

→ adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, dług klimatyczny, dług węglowy, globalna Północ, globalne Południe, mitygacja klimatyczna, paliwa kopalne, podwójna nierówność,

równość węglowa, sprawiedliwość klimatyczna

(Nie)sprawiedliwość społeczna – (nie)przyznanie każdej jednostce bądź grupie takich samych praw oraz dostępu do społecznie cenionych dóbr, takich jak bezpieczeństwo, ziemia, woda, żywność, opieka medyczna, prawa obywatelskie, edukacja, pomoc państwa i innych sieci pomocy w sytuacjach kryzysowych, możliwości partycypacji w wypracowywaniu metod adaptacji do zmian klimatu czy decyzji dotyczących działań mitygacyjnych itp.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, dyskryminacja, eksploatacyjność, mitygacja klimatyczna, neoliberalizm/ ideologia neoliberalna, opresja, nierówność społeczna

Noce gorące/noce tropikalne – noce, podczas których temperatura minimalna powietrza jest równa bądź wyższa niż 20°C.

- dni gorące, dni upalne

Norma personalistyczna – każda osoba zasługuje na afirmację ze względu na siebie samą.

- autoteliczność, personalizm, zarządzanie humanistyczne

Normy dynamiczne – odnoszą się do informacji na temat zmiany poparcia społecznego dla pewnego zjawiska.

- normy kulturowe, prekonformizm

Normy kulturowe – mówią, co i jak ludzie powinni robić w danym społeczeństwie.

- internalizacja, normy dynamiczne, socjalizacja

Nowa humanistyka – współczesny paradygmat humanistyki *in statu nascendi* zainteresowany różnymi aspektami obecności w świecie aktorów/bytów pozaludzkich i sprawczością humanistyki.

- aktorzy pozaludzkcy, byty pozaludzkie, ekologiczna demokracja, posthumanizm, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie

Nowy kolonializm – wywieranie wpływu politycznego i ekonomicznego przez państwa bardziej rozwinięte na mniej rozwinięte w celu realizacji własnych interesów. W sposób szczególny dotyczy państw biednych, które posiadają bogate złoża surowców. Przykładem nowego kolonializmu mogą być działania Chińskiej Republiki Ludowej w Afryce lub korporacji przenoszących fabryki do miejsc, gdzie siła robocza jest zdecydowanie tańsza.

- globalna Północ, globalne Południe, kolonializm, korporacja, neokolonializm, systemy-światy

„Nudny miliard” – przedział czasu między 1,8–0,8 mld lat temu, nazwany tak, ponieważ niegdyś wydawało się, że zmiany systemów Ziemi w tym okresie były niewielkie.

- nauka o systemach planetarnych, paleoklimatologia, stratygrafia

Nurt krytyczny w zarządzaniu

(ang. *Critical Management Studies*, CMS) – alternatywny nurt badawczy w zarządzaniu, podważający eksploatacyjne *status quo* i dążący do emancypacji ludzkich aktorów organizacyjnych.

- eksploatacyjność, emancypacja, krytyczne nauki społeczne, teoria krytyczna

O

Obywatel_ka zrównoważonego

rozwoju – osoba uwzględniająca w swoim funkcjonowaniu kryzys klimatyczno-ekologiczny; potrafiąca zabierać głos, współpracować i działać na rzecz pozytywnych zmian w świecie.

- Cele Zrównoważonego Rozwoju, kryzys klimatyczno-ekologiczny, zrównoważony rozwój

Obywatelstwo energetyczne

– termin odnoszący się do aktywnej partycypacji obywateli w systemie energetycznym, obejmuje prawa i obowiązki związane z produkcją i konsumpcją energii.

- energetyka partycypacyjna, klastry energii, prosumenci, transformacja energetyczna, wspólnoty energetyczne

Odraczenie gratyfikacji

– cierpliwe czekanie na nagrodę; rezygnacja z przyjemności tu i teraz w celu uzyskania korzyści w przyszłości.

- doktryna Friedmana, „jak-gdyby-nigdy-nic”, koncepcja oświeconego interesu własnego, opóźnienie adaptacyjne, układ nagrody

Okres cieplarniany (ang. *greenhouse state*) – świat bez trwałych łądłodolów.

- okres ziąbu

Okres osiowy – kluczowy czas w rozwoju ludzkiej cywilizacji, w którym następuje radykalna transformacja świadomości. Pierwszy trwał od ok. VIII w. p.n.e. do II w. p.n.e. Według niemieckiego psychiatry i filozofa Karla Jaspersa w tym okresie nastąpiła najgłębsza przemiana świadomości – zostały ukute kategorie, którymi myślimy do dzisiaj, oraz powstały światowe religie. Wcześniejsza forma świadomości miała charakter kosmiczny, kolektywny, plemienny, mityczny oraz rytualny, tymczasem świadomość okresu osiowego wytworzyła tożsamość osobową jako odrębną od natury i plemienia. Termin „drugi okres osiowy” zaproponował amerykański ekoteolog Thomas Berry i wiąże się on z kolejnym skokiem świadomości. Tym razem dzięki rozwojowi transportu i technologii przekazywania informacji dokonuje się proces wzrastania złożoności kulturowej i religijnej, który w wyniku sprzężenia zwrotnego może skutkować pogłębieniem rozumienia siebie i świata. Jednocześnie w tym okresie konieczne jest odzyskanie – charakterystycznego dla ludzi

pierwotnych – zakotwiczenia w Ziemi. Nie chodzi jednak o bezkrytyczny powrót do przeszłości, ale o próbę zintegrowania pierwotnych form świadomości ze świadomością refleksyjną, analityczną i krytyczną.

- alienacja (człowieka od natury), ekozoik, naturakultura/kulturo-natura, praktyka ponownego połączenia, rdzenna ludność, sprzężenie zwrotne, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna

Okres przedprzemysłowy/preindustrialny – punkt odniesienia w dyskusji o początkach istotnego wpływu na klimat. Wyznaczenie konkretnego okresu jest dyskusyjne. Często wskazywany jest przedział lat 1850–1900, jednak w tym czasie miało miejsce kilka dużych erupcji wulkanicznych, a koncentracje gazów cieplarnianych były już wtedy lekko podwyższone. Dlatego innym punktem odniesienia może być wcześniejszy okres, lata 1720–1800, kiedy główne czynniki naturalne wpływające na klimat – aktywność słoneczna i wulkaniczna – były na podobnym poziomie.

- globalne ocieplenie, porozumienie paryskie, rewolucja przemysłowa

Okres referencyjny – w klimatologii przedział czasu (zwykle trzydziesto-letni lub dłuższy), względem którego ustalana jest średnia wartość wybranego elementu w celu określenia anomalii.

- anomalia, klimat, trend klimatyczny

Okres ziąbu (ang. *icehouse state*) – świat z trwałymi lądolodami polarnymi.

- epoki lodowcowe, lądolód, okres cieplarniany

Oligofrenopedagogika – pedagogika zajmująca się osobami z niepełnosprawnością intelektualną.

Opóźnienie adaptacyjne – teza głosząca, że niektóre cechy natury ludzkiej się utrwały, ponieważ pomagały człowiekowi przetrwać i przekazać dalej swoje geny, ale w wyniku zmian w środowisku przestały być dla nas korzystne.

- dopamina, odraczanie gratyfikacji, układ nagrody

Opresja – forma marginalizowania i wykluczenia, która zapewnia trwanie systemu dominacji i podporządkowania jednych względem drugich.

- dyskryminacja, eksploatacyjność, instrumentalizowanie, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Otoczenie organizacji – wszystko, co oddziałuje lub może oddziaływać na organizację.

- interesariusze, teoria interesariuszy

P

Pachamama – bogini utożsamiana przez rdzennych mieszkańców Andów z Matką Ziemią; w niektórych

południowoamerykańskich aktach prawnych Pachamama została uznana za podmiot praw.

- Gaja, podmiotowość prawna, rdzenna ludność, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna

Paleoceńsko-eoceńskie maksimum termiczne – incydent gwałtownego ocieplenia klimatu, który miał miejsce ok. 55 mln lat temu.

- hipertermalia/hipertermalium, globalne ocieplenie, okres cieplarniany, „Ziemia cieplarniana”

Panpsychizm – podejście, zgodnie z którym każdy byt może być obdarzony pewną formą uczuć bądź świadomości.

- byty pozaludzkie, emancypacja, empatia, perspektywizm antropologiczny, upodmiotowienie

Paleoklimat – wcześniejsze stany klimatyczne Ziemi.

- epoki lodowcowe, hipertermalia/hipertermalium, okres cieplarniany, okres ziąbu, paleoceńsko-eoceńskie maksimum termiczne, warstwy geologiczne, „Ziemia śnieżka”

Paliwa kopalne – węgiel kamienny i brunatny, ropa naftowa, gaz ziemny, torf, czyli surowce powstałe wskutek zalegania związków organicznych przez miliony lat pod ziemią, w warunkach wysokiego ciśnienia i braku powietrza. Ich spalanie (łączenie atomów węgla z atomami tlenu) jest głównym źródłem emisji gazów cieplarnianych.

- efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, ślad węglowy

Panel obywatelski – jest elementem demokracji deliberacyjnej i ma na celu analizę dowolnie wybranego tematu (np. ograniczenie emisji CO₂ w ruchu miejskim) dotyczącego społeczności na poziomie lokalnym, krajowym lub międzynarodowym. Losowa grupa obywateli omawia możliwe rozwiązania, wysłuchuje eksperckich argumentów za i przeciw, a następnie podejmuje świadome i przemyślane decyzje z uwzględnieniem dobra wspólnego danej społeczności.

- deliberacje, działania adaptacyjne oparte na społeczności, facylitator_ka, komunitarność/komunitaryzm, zbiorowość

Parametryzacja – forma ewaluacji (oceny) jednostek naukowych wraz z ich pracownikami_kami naukowymi. Opiera się ona na ilościowych wskaźnikach, przyznających większą lub mniejszą liczbę punktów za odpowiednie działanie naukowe (publikacje w danym czasopiśmie, wydanie książki, wystąpienia na konferencjach naukowych itd.).

- akademia, „biegunka publikacyjna”, neoliberalizm/ideologia neoliberalna

Partycypacyjność – angażowanie społeczności (jak największej liczby grup społecznych oraz jak

najszerzej populacji) w podejmowanie decyzji politycznych, gospodarczych, zarządzanie lub procedury decyzyjne (przedsiębiorstw, uniwersytetów, miasta czy państwa).

- demokracja 2.0, demokracja partycypacyjna/bezpośrednia, działania adaptacyjne oparte na społeczności, komunitarność/ komunitaryzm, model partycypacyjny, panel obywatelski

Patriarchat – system opresji historycznie oparty na heteroseksualnej męskiej dominacji i wykluczeniu różnych grup i tożsamości, realizowany za pomocą społecznych, politycznych i ekonomicznych instytucji.

- androcent, dyskryminacja, ekofeminizm, feminizm, interseksjonalna perspektywa/ interseksjonalnie, opresja, płęć społeczno-kulturowa, siostrzeństwo

Pedagogiki alternatywne – pedagogiki nastawione na zwiększanie poziomu protagonizmu uczennic_niów, przykłady szkół, które odwołują się do takich pedagogik, to: Montessori, szkoły leśne, edukacja waldorska i in.

- przedszkole leśne

Pellet drzewny – paliwo grzewcze w formie granulatu pozyskiwane z odpadów drzewnych (w tym trocin powstających w trakcie obróbki drewna), ale i z drewna o niskiej użyteczności dla przemysłu i budownictwa.

- deforestacja, gospodarka leśna, leśnictwo, przemysł drzewny, starodrzew

Per capita (łac. „na każdą głowę”) – na osobę.

Performans – widowisko z aktywnym udziałem publiczności, która je współtworzy.

- artywizm

Personalizm – antropocentryczne podejście, w którym kładzie się nacisk na niepodważalną wartość osoby ludzkiej (możliwy jednak do wyobrażenia także w stosunku do aktorów pozaludzkich).

- aktorzy pozaludzczy, antropocentryzm, autoteliczność, byty pozaludzkie, norma personalistyczna, upodmiotowienie

Perspektywizm antropologiczny – blisko związane z multiculturalem (przeświadczenie o wielości natur i jedności kultury) podejście, w ramach którego możliwe jest pomyślenie, że np. ludzie widzą zwierzęta, rośliny i innych aktorów pozaludzkich jako ludzi.

- aktorzy pozaludzczy, byty pozaludzkie, emancypacja, godność, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, upodmiotowienie

Peryferie – w koncepcji Immanuela Wallersteina to państwa (np. Tajlandia, Kolumbia, Sudan) lub obszary eksploatowane przez centrum, zależne od jego kapitału,

charakteryzujące się niskim poziomem industrializacji i urbanizacji.

- centrum, eksploatacyjność, globalna Północ, globalne Południe, gospodarka peryferyjna, kapitał, podwójna nierówność, semiperyferie, systemy-światy

Pestycydy – substancje używane do ochrony zasobów organicznych (roślin uprawnych, lasów, zwierząt itp.) przed organizmami niepożądanymi przez człowieka, niszczącymi te zasoby. Oprócz tego, że pestycydy efektywnie eliminują organizmy uważane za szkodliwe, zazwyczaj szkodzą też wielu innym organizmom występującym w tym samym środowisku. Pestycydy mogą być substancjami syntetycznymi – wytworzonymi przez człowieka – lub naturalnymi.

- agroekologia, biologiczna ochrona upraw, insektycydy, rolnictwo przemysłowe

Plenność – ilość plonu uzyskiwana z jednostki powierzchni danej uprawy.

- agroekologia, rolnictwo przemysłowe

Płeć społeczno-kulturowa –

(ang. *gender*) – zespół norm, wartości i zachowań przypisanych kulturowo płciom.

- dyskryminacja, ekofeminizm, feminizm, intersekcjonalna perspektywa/intersekcjonalnie, normy kulturowe, opresja, patriarchy, podłoga („_”), różnorodność, siostrzeństwo

Podatność (ang. *vulnerability*) – stopień, w jakim miejsca i ludzie mogą zostać poszkodowani, np. w wyniku antropogenicznych zmian klimatu.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, antropogeniczny, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, podwójna nierówność, potencjał adaptacyjny, rezylencja, sprawiedliwość klimatyczna

Podłoga („_”) – zapis końcówek wyrazów charakterystyczny dla języka równościowego, wychodzący poza binarną płeć (kobieta lub mężczyzna) i pozostawiający symbolicznie otwartą przestrzeń dla jednostki do identyfikacji własnej orientacji psychoseksualnej, np. obywatel_ka, pracownica_ik.

- binaryzm, dualizm, dychotomia, dyskryminacja, ekofeminizm, emancypacja, feminizm, godność, intersekcjonalna perspektywa/intersekcjonalnie, opresja, patriarchy, płeć społeczno-kulturowa, różnorodność, siostrzeństwo

Podmiotowość prawna – najczęściej jest definiowana jako zdolność do samodzielnego posiadania praw i obowiązków, czyli do wchodzenia w relacje prawne, a nie tylko bycia przedmiotem cudzych relacji prawnych (np. przedmiotem własności).

- Pachamama, prawa zwierząt, upodmiotowienie, własność (prawo)

Podwójna nierówność (ang. *double inequity*) – sytuacja, w której kraje najuboższe i najmniej odpowiedzialne za dotychczasowe emisje gazów cieplarnianych są najbardziej narażone na negatywne konsekwencje zmian klimatu.

- dług klimatyczny, dług węglowy, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, podatność, równość węglowa, sprawiedliwość klimatyczna

Pogoda – chwilowy i lokalny stan atmosfery, układ jej powiązanych cech fizycznych.

- atmosfera, ekstremalne zdarzenia/zjawiska pogodowe, klimat

Pojemność cieplna – ilość ciepła potrzebna do ogrzania jednostki objętości danej substancji (np. wody, powietrza, gleby) o jednostkę temperatury; określa zdolność magazynowania energii cieplnej.

- bezwładność systemu klimatycznego, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe

Policentryzm/system policentryczny – system zarządzania, w którym decyzje podejmowane są w wielu ośrodkach, formalnie od siebie niezależnych.

- koprodukcja/samozarządzanie

Polikultura – uprawa rolna złożona z wielu, uprawianych np. w pasach, roślin.

- bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, monokultura

Polisensoryczność – wielozmysłowość, odbieranie świata wszystkimi zmysłami.

- dzieciństwo, rozwój holistyczny

Polityka klimatyczna – systemowe działania państwa i społeczeństwa podejmowane w celu ochrony klimatu; może dotyczyć działań prowadzących do redukcji emisji zanieczyszczeń i adaptacji do zmian klimatu. Eksperti ds. polityki klimatycznej nie badają klimatu (nie są klimatologami), natomiast znają i tworzą ramy prawno-polityczne dla wdrożenia działań na rzecz ochrony klimatu. Areną polityki klimatycznej są m.in.: Międzyrządowy Panel ds. Zmian Klimatu (IPCC) i szczyty klimatyczne (COP).

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, COP/ Szczyty Klimatyczne ONZ, Europejski Zielony Ład, IPCC, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, Protokół z Kioto, porozumienie paryskie, strategia klimatyczna, Szczyty Ziemi, UNFCCC

Polityki transformacyjne – systemowe działania państw i społeczeństwa podejmowane z myślą o realizacji celów transformacji.

- energetyka partycypacyjna, sprawiedliwa transformacja, transformacja energetyczna, zarządzanie transformacyjne

Porozumienie paryskie (2015) – pierwsze wiążące porozumienie w dziedzinie klimatu, kreślące

ogólnoświatowy plan działania w sprawie ograniczania globalnego ocieplenia do wartości poniżej 2°C oraz dążenia do utrzymania go na poziomie do 1,5°C powyżej średniego poziomu temperatury z okresu preindustrialnego.

- globalne ocieplenie, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, okres przedprzemysłowy/preindustrialny, polityka klimatyczna, Protokół z Kioto, temperatura globalna

Posthumanizm – niejednorodny nurt współczesnej humanistyki, który za Rosi Braidotti można opisać jako posthumanizm (odcinający się od humanizmu) i post-antropocentryzm (odcinający się od antropocentryzmu).

- antropocentryzm, deantropocentryzacja, humanistyczna deantropocentryzacja, krytyczny posthumanizm, nowa humanistyka, zarządzanie posthumanistyczne

Postnatura/postprzyroda – pojęcia uwzględniające hipersprawczość ludzi, podkreślające ich rolę w kształtowaniu praktycznie wszystkich procesów naturalnych i przyrody na Ziemi.

- antropocen, antropopresja, dzikość, ekologia polityczna, produkcja natury, przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi, tania natura, sprawczość

Postsekularyzm – interdyscyplinarny sposób badania relacji między religią a nowoczesną filozofią, kulturą

i społeczeństwem. Charakterystyczne dlań pojęcia: powrót duchowości, eklektyzm religijny, pozainstytucjonalne formy praktyk religijnych, neopogaństwo itp.

Postwzrost – postulat odejścia od doktryny wzrostu w gospodarce mierzonego przede wszystkim za pomocą produktu narodowego brutto i koncentracji na zapewnianiu autentycznej jakości życia przy ochronie i zachowaniu zasobów naturalnych.

- *decoupling*, ekomodernizm, „jak-gdyby-nigdy-nic”, jakość życia, produkt krajowy brutto, produkt narodowy brutto, wzrost ekonomiczny/gospodarczy

Potencjał adaptacyjny (ang. *adaptive capacity*) – zestaw społecznych i technicznych umiejętności, strategii jednostek lub grup, które łączą się z możliwością reagowania na zmiany klimatyczne, środowiskowe i in.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, mitygacja klimatyczna, podatność, rezyliencja

Poziomy/stężenie/koncentracja dwutlenku węgla (ppm) – ilość dwutlenku węgla w atmosferze Ziemi mierzona w częściach na milion.

- efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, Wielkie Przyspieszenie, wymuszenie radiacyjne

Praktyka ponownego połączenia – zaproponowana przez reprezentantkę głębokiej ekologii i badaczkę bud-
dyzmu Joannę Macy. Ma na celu
wsparcie ludzi w radzeniu sobie
z ekologicznym, społecznym i eko-
nomicznym kryzysem.

- alienacja (człowieka od natury),
biofobia, naturakultura/kulturo-
natura, okres osiowy, wartości
relacyjne, zespół deficytu natury/
przyrody

Prawa zwierząt – w zależności
od kontekstu: (1) koncepcja, zgodnie
z którą przynajmniej niektóre zwie-
rzęta powinny być traktowane nie
jako przedmiot własności człowieka,
ale byty posiadające własne upraw-
nienia; (2) skrót myślowy stosowany
w aktach prawnych nakładających
na ludzi obowiązki, których wyko-
nywanie ma służyć dobrostanowi
zwierząt, ale niedających tych praw
zwierzętom bezpośrednio.

- dobrostan, fermy przemy-
słowe, podmiotowość prawna,
rolnictwo przemysłowe,
upodmiotowienie

Prekaryjność/prekariat – kategoria
społeczna obejmująca pracow-
nice_ków zatrudnione_ych na ela-
stycznych zasadach, co skutkuje
m.in. brakiem stabilności zatrud-
nienia, poczucia bezpieczeństwa,
dostępu do niektórych społecznie
cenionych dóbr.

- klasa społeczna, (nie)sprawied-
liwość społeczna, stosunki
klasowe

Prekonformizm – tendencja to
zachowywania się zgodnie z normą,
której powstanie przewidujemy.

- normy dynamiczne

Produkcja natury – praktyki zwią-
zane z przekształcaniem naturalnego
otoczenia ludzi przez nich samych
dla ich własnych potrzeb. Produkcja
natury zachodziła w całej historii
gatunku ludzkiego, choć w bardzo
różnych zakresach i formach.

- antropocen, antropopresja,
dzikość, ekologia polityczna,
postnatura/postprzyroda,
przekształcanie naturalnej
powierzchni ziemi, tania natura

Produkt krajowy brutto (PKB) –
miara rynkowej wartości produkcji
wytworzonej w danym kraju
w analizowanym okresie (zazwyczaj
w ciągu roku).

- doktryna Friedmana, neoliberalizm/ideologia neoliberalna,
postwzrost, produkt narodowy
brutto, Wielkie Przyspiesze-
nie, wzrost ekonomiczny/
gospodarczy

Produkt narodowy brutto (PNB) –
miara rynkowej wartości produkcji
wytworzonej przez dany kraj
w analizowanym okresie (zazwyczaj
w ciągu roku).

- doktryna Friedmana, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, post-
wzrost, produkt krajowy brutto,
Wielkie Przyspieszenie, wzrost
ekonomiczny/gospodarczy

Program handlu emisjami

(ang. *cap-and-trade*) – oparty na rozwiązaniach rynkowych program dystrybuowania praw do emisji zanieczyszczeń (m.in. dwutlenku węgla) wśród inwestorów; krytykowany m.in. za reprodukcję problematycznego przeświadczenia, że wolno nam spalać paliwa kopalne.

- dobro wspólne, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, mechanizm czystego rozwoju, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, paliwa kopalne, ślad węglowy

Prosumenci – termin utworzony z połączenia słów „producent” i „konsument”. W kontekście energetyki oznacza osobę, która oprócz konsumowania energii przyczynia się także do jej produkowania.

- energetyka partycypacyjna, klastry energii, obywatelstwo energetyczne, polityki transformacyjne, transformacja energetyczna, wspólnoty energetyczne, zarządzanie transformacyjne

Protokół z Kioto (1997) – międzynarodowy traktat uzupełniający ramową konwencję Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (UNFCCC) wskazujący, jak przeciwdziałać globalnemu ociepleniu poprzez wyznaczenie tzw. państwom wysoko-rozwiniętym celów redukcji emisji gazów cieplarnianych.

- centrum, COP/Szczyty Klimatyczne ONZ, globalna Pólnoc, efekt cieplarniany/szklarniowy,

gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, porozumienie paryskie, UNFCCC

Próg planetarny/planetarny punkt krytyczny

– graniczna wartość (np. temperatury), której przekroczenie prowadzi do nieuchronnych i poważnych zmian w systemie klimatycznym planety, do zaburzenia stanu równowagi systemu.

- antropocen, bezwładność systemu klimatycznego, globalne ocieplenie, granice planetarne, kryzys klimatyczno-ekologiczny, porozumienie paryskie, równowaga klimatyczna planety, sprzężenie zwrotne, system klimatyczny, Wielkie Przyspieszenie

Przedszkole leśne – miejsce, w którym codzienną przestrzenią do nauki i zabawy dzieci jest przyroda.

- pedagogiki alternatywne

Przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi

– przeobrażenia powierzchni ziemi zachodzące pod wpływem działalności człowieka, np. pod kopalnie odkrywkowe i kamieniołomy lub zamiana terenów leśnych i rolniczych na obszar uprzemysłowiony i zurbanizowany, w którym np. powierzchnie pokryte roślinnością są zamieniane na betonowe lub asfaltowe, tzw. betonoza. Formami przeobrażenia naturalnej powierzchni ziemi na terenach górniczych są hałdy, zwałowiska, nasypy, groble, wyrobiska, wkopy, warpie, rowy, powierzchnie zniwelowane.

- antropocen, antropogeniczny, antropopresja, deforestacja, dzikość, postnatura/post-przyroda, produkcja natury, rolnictwo przemysłowe, tania natura, urbanizacja/umiaszczenie

Przemysł drzewny – sektor gospodarki przetwarzający drewno w różnorodne produkty, w tym w deski, meble, pellet i elementy konstrukcyjne dla budownictwa.

- deforestacja, gospodarka leśna, grubizna, leśnictwo, pellet drzewny, starodrzew

Przewodność hydrauliczna gleby – zdolność gruntu do przewodzenia wody. Zależy od porowatości gleby oraz gęstości i lepkości wody (zależnych od temperatury).

Przyczyny strukturalne – tkwiące w relacjach istniejących ponad jednostkami i niezależnie od nich, przymuszające je do funkcjonowania w określony sposób.

- ekofeminizm, feminizm, intersekcjonalna perspektywa/intersekcjonalnie, patriarchy, strukturalny rasizm

R

Radykalna ekonomia polityczna – nurt ekonomii wywodzący się z prac m.in. Karola Marksa, Johna Maynarda Keynesa i Michała Kaleckiego skupiający się na krytycznej analizie

kapitalizmu, z uwzględnieniem stosunków klasowych i mechanizmów władzy. Radykalna ekonomia polityczna jest krytyczna wobec metod i ustaleń ekonomii głównego nurtu. Prace autorek_rów tego prądu mają często na celu poszukiwanie bardziej zrównoważonego systemu gospodarczego.

- akumulacja kapitału, kapitalizm, kapitał, klasa społeczna, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, (nie)sprawiedliwość społeczna, stosunki klasowe, zarządzanie humanistyczne, zrównoważony rozwój

Raport Brundtland – oficjalnie: „Nasza wspólna przyszłość” (ang. *Our Common Future*); definiował zrównoważony rozwój w ramach Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju ONZ (ang. World Commission on Environment and Development) kierowanej przez Gro Harlem Brundtland (trzykrotna premiera Norwegii i była Dyrektora Generalna Światowej Organizacji Zdrowia).

- Szczyty Ziemi, zrównoważony rozwój

Raport Klubu Rzymskiego – w Polsce znany pod nazwą *Granice wzrostu* (ang. *Limits to Growth*), opublikowany w 1972 r.; wskazywał na niebezpieczeństwa wynikające z obowiązywania modelu nieskończonego wzrostu gospodarczego na planecie o skończonych zasobach, który w perspektywie 100 lat ma doprowadzić do poważnego kryzysu gospodarczego i populacyjnego.

- eksplozja demograficzna, Szczyty Ziemi, wzrost ekonomiczny/gospodarczy

Rdzenna ludność – grupa etniczna, która jako pierwsza zamieszkiwała dany obszar przed jego późniejszą kolonizacją lub zdominowaniem przez inny lud. Na określenie takich społeczności można znaleźć dziś wiele terminów, jak Pierwsze Narody, ludy tubylcze, plemiona rdzenne, aborygeni, autochtoni. ONZ szacuje, że na świecie istnieje ponad 5 tys. grup ludności rdzennej, a terminem tym można objąć ponad 350 mln ludzi z 70 krajów, czyli ok. 6% populacji świata. W kontekście zmian klimatycznych ludność rdzenna ze względu na silne więzi ze środowiskiem naturalnym szczególnie dotkliwie odczuwa degradację ekosystemów. I choć niejednokrotnie to właśnie przedstawiciele tej ludności rdzennej jako pierwsze wsiąłali alarmowały o dostrzeganych i doświadczanych przez nie ich konsekwencjach zmian klimatu, ich głosy były i nadal są często marginalizowane w debacie publicznej. Włączenie ludności rdzennej do debaty lub przyznanie jej autonomii w procesie zarządzania bogactwami naturalnymi na terenach tradycyjnie do niej należących jest jednym z elementów koncepcji sprawiedliwości klimatycznej.

- Inuici, kolonializm, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, okres osiowy, Pachamama, podwójna nierówność, sprawiedliwość

klimatyczna, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna

Reaganomika – polityka gospodarcza prowadzona w USA za prezydentury Ronalda Reagana w latach 80. XX w., charakteryzująca się deregulacją rynków, prywatyzacją majątku publicznego i obniżaniem podatków dla przedsiębiorstw i najbogatszych. Stanowiła kluczowy element wprowadzenia w życie ideologii neoliberalizmu.

- doktryna Friedmana, monetaryzm, neoliberalizm/ideologia neoliberalna

Relacje heterogeniczne – relacje między dowolnymi aktorami (w odróżnieniu np. od homogenicznych relacji społecznych czy międzyludzkich).

- aktor-sieć, aktorzy pozaludzczy, heterogenizacja, teoria aktora-sieci, zbiorowość

Relacjonizm – antyesencjalistyczne podejście, zgodnie z którym wszystko jest sieciami (byty) i przez sieci (działanie, własności) relacji z aktorami, w których się znajduje (a którzy to aktorzy także są sieciami i przez sieci); relacjonizm pozwala m.in. na unikanie dualizowania, np. rozdzielania natury i kultury.

- aktor-sieć, dualizm, esencjalizm, naturakultura/kulturonatura, relacje heterogeniczne, teoria aktora-sieci

Resakralizacja – ponowne uświęcenie, nadanie cech *sacrum* np. Ziemi.

→ świętość/*sacrum*

Retencja wody – czasowe zatrzymanie wody w zlewni, opóźniającej jej odpływ. Stanowi ważny element kontynentalnej fazy obiegu wody w przyrodzie. W zależności od miejsca i formy zatrzymania wody różni się retencją powierzchniową (m.in. w jeziorach, stawach, sztucznych zbiornikach wodnych, rzekach, bagnach, torfowiskach oraz w postaci śniegu i lodu) oraz podziemną (woda w glebie i w zbiornikach wód podziemnych).

→ bilans wodny, błękitna/niebieska infrastruktura, gospodarowanie wodą, hydrosfera, kriosfera, susza

Rewerencyjna posthumanizacja – poszerzanie spektrum aktorów związanych z dowolną dziedziną rzeczywistości o tych, którzy nie są ludźmi, z zachowaniem głębokiego szacunku wobec wszystkich z nich.

→ aktorzy pozaludscy, byty pozaludzkie, emancypacja, godność, krytyczny posthumanizm, naturakultura/kulturonatura, norma personalistyczna, personalizm, posthumanizm, rewerencyjny, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, upodmiotowienie

Rewerencyjny – okazujący szacunek komuś lub czemuś, np. przyrodzie.

→ emancypacja, godność, norma personalistyczna, personalizm, rewerencyjna posthumanizacja,

Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, upodmiotowienie

Rewolucja przemysłowa – przejście od gospodarki opartej na rolnictwie i rzemieślnictwie do gospodarki, w której dominuje zmechanizowana produkcja przemysłowa w fabrykach. Zapoczątkowana w XVIII w., wraz z szeregiem ważnych wynalazków technologicznych, w szczególności powstaniem silnika parowego. Rewolucja przemysłowa pociągnęła za sobą wiele istotnych zmian społecznych i środowiskowych.

→ kapitalizm, okres przedprzemysłowy/ preindustrialny

Rezyliencja – zdolność systemu do przetrwania mimo sytuacji kryzysowej; polega nie na stabilnym trwaniu, lecz na elastycznej adaptacji do dynamicznie zmieniającej się sytuacji.

→ adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, mitygacja klimatyczna, potencjał adaptacyjny, rezyliencja psychiczna

Rezyliencja psychiczna – umiejętność konstruktywnego radzenia sobie z przeciwnościami i stawiania czoła wyzwaniom.

→ rezyliencja

Rolnictwo przemysłowe – oparte na wielkoobszarowych monokulturach i fermach przemysłowych; charakteryzuje się stosowaniem nawozów sztucznych i pestycydów.

→ agroekologia, biologiczna ochrona upraw, fermy

przemysłowe, insektycydy,
monokultura, pestycydy, polikul-
tura, prawa zwierząt

Rozwój holistyczny – całościowy,
obejmujący: sferę poznawczą,
emocjonalno-społeczną
i fizyczno-motoryczną.

→ dzieciństwo, holizm,
polisensoryczność

Rozwój kognitywny – skupiający się
na stymulacji obszaru poznawczego.

→ dzieciństwo

Równość węglowa – kategoria
ruchu na rzecz sprawiedliwości kli-
matycznej. Dotyczy wyrównywania
różnic w poziomach emisji dwutlenku
węglu do atmosfery między krajami
emitującymi dużo (głównie kraje
najbogatsze) a tymi, które emitują
i wyemitowały niewiele (głównie kraje
mniej zamożne), innymi sposobami
niż zwiększenie emisji przez te
ostatnie.

→ dług klimatyczny, dług węglowy,
(nie)sprawiedliwość klimatyczna,
podwójna nierówność, spra-
wiedliwość klimatyczna, ślad
węglowy

Równowaga klimatyczna planety –
polega na ustaleniu na względnie
stałym poziomie ilości przemieszcza-
nej, transformowanej i magazynowa-
nej energii i materii. Stabilny system
klimatyczny cechuje się relatywnie
stałą temperaturą, traci mniej więcej
tyle energii, ile dostaje. Wszelkie
zmiany temperatury globu są zwią-
zane z zachwianiem równowagi

i reakcją systemu klimatycznego,
która przywraca dotychczasową
równowagę bądź kreuje nową.

→ bezwładność systemu klima-
tycznego, globalne ocieplenie,
granice planetarne, kryzys
klimatyczno-ekologiczny, nauka
o systemach planetarnych, próg
planetarny/planetarny punkt
krytyczny, system klimatyczny,
wymuszenie radiacyjne

Różnorodność – zróżnicowanie,
np. kulturowe, ze względu na płeć,
rasę, orientację psychoseksualną
i in.; w zarządzaniu jeden z podsta-
wowych zasobów organizacji; orga-
nizacja z różnorodnym personelem
działa sprawniej i skuteczniej.

→ bioróżnorodność/różnorodność
biologiczna, heterogenizacja,
płeć społeczno-kulturowa, pod-
łoga („_”), relacje heterogeniczne

Rzecznictwo – polityczne repre-
zentowanie i obrona danych grup
społecznych, interesów czy wartości.
Jest formą aktywizmu politycznego,
który wywiera nacisk na struktury
władzy tak, żeby obrały kierunek
spójny z wizją będącą przedmiotem
rzecznictwa.

→ aktywizm klimatyczny, aktywizm
środowiskowy

S

Sceptycyzm klimatyczny –
dystansowanie się od powagi
doniesień na temat kryzysu

klimatyczno-ekologicznego lub podawanie w wątpliwość możliwości skutecznego przeciwdziałania współczesnym antropogenicznym zmianom klimatycznym.

- antropogeniczny, denializm klimatyczny, fake newsy, kryzys klimatyczno-ekologiczny, marazm antropocenu

Sekwestracja – wychwytywanie CO₂ ze spalin generowanych przez elektrownie czy fabryki i składowanie go w sposób zapewniający, że nie powróci do atmosfery.

- atmosfera, mitygacja klimatyczna, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, wietrzenie chemiczne

Semiperyferie – w koncepcji Immanuela Wallersteina to państwa (np. Brazylia, Meksyk, Chiny) bardziej zurbanizowane i uprzemysłowione niż peryferie, ale mniej niż centrum, pełniące funkcje buforów pomiędzy centrum a peryferiami.

- centrum, globalna Północ, globalne Południe, gospodarka peryferyjna, peryferie, systemy-światy

Sieć troficzna/pokarmowa – sieć zależności pokarmowych pomiędzy gatunkami w ekosystemie (czyli kto zjada kogo).

- ekosystem

Siedliska naturalne lub pierwotne – w znacznym stopniu niezmienione działalnością ludzi.

- dzikość, siedlisko

Siedlisko (biologia) – woda, gleba, czynniki klimatyczne i inne panujące w określonym miejscu, warunkujące możliwości rozwoju określonych zbiorowisk roślin i zwierząt.

- siedliska naturalne lub pierwotne

Siostrzeństwo – jedna z praktyk feministycznych, której podstawą jest solidarność i wsparcie w sytuacji opresji oraz dążenie do wspólnego celu – zniesienia patriarchy. Opiera się na założeniu, że opresyjne doświadczenie nie jest jednostkowe.

- dyskryminacja, ekofeminizm, emancypacja, feminizm, interseksjonalna perspektywa/interseksjonalnie, opresja, patriarchy

Skrajne ubóstwo – sytuacja, w której ludzie nie mają możliwości zaspokojenia potrzeb umożliwiających przeżycie, takich jak dostęp do odpowiedniej ilości żywności, wody pitnej, schronienia, opieki medycznej itp.

- Wielka Rozbieżność, wielowymiarowe ubóstwo

Socjalizacja – proces przystosowywania się przez jednostkę do życia w społeczeństwie poprzez przyswajanie norm i wartości. Instytucjami socjalizującymi są np. rodzina, grupa rówieśnicza, szkoła, uniwersytet, zakład pracy, grupa wyznaniowa itd. Socjalizacja trwa przez całe życie.

- internalizacja, normy kulturowe

Socjotechniczne imaginaria – kolektywne wyobrażenia na temat pożądanej przyszłości na podstawie wizji rozwoju osadzonych w projektach naukowo-technicznych.

Solastalgia – forma nostalgii za miejscem, którego się nie opuściło, ale które wskutek zmian (zmian klimatu, degradacji środowiska, uprzemysłowienia, naturalnych katastrof) nie jest już tym samym miejscem, w związku z czym przebywanie w nim wywołuje tęsknotę, stres i/lub niepokój.

- antycypowana żałoba ekologiczna, normy dynamiczne, prekonformizm, żałoba klimatyczna/żałoba ekologiczna

Specjacja – proces biologiczny prowadzący do powstania nowych gatunków. Procesy specjacji zachodzą nieustannie przez cały czas trwania życia na Ziemi.

- koekstynkcja, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, szóste wielkie wymieranie, wymieranie, wymieranie w tle

Spółeczna odpowiedzialność biznesu (ang. *Corporate Social Responsibility*, CSR) – koncepcja zarządzania, w której organizacje dobrowolnie przeznaczają część wysiłków i środków na sprawianie, by świat był lepszy; niestety często jest to działalność fasadowa (PR-owa).

- etyka biznesu, *greenwashing*/ekościema, teoria interesariuszy, zrównoważony rozwój

Sprawczość – zdolność do podejmowania działania. Przysługuje ludziom, ale również wielu innym bytom, np. systemom planetarnym, infrastrukturze technologicznej, wirusom. Ogólniej – zdolność wpływania aktora na innych aktorów.

- aktorzy pozaludzcy, byty pozaludzkie, relacjonizm

Sprawiedliwa transformacja – koncepcja wywodząca się z amerykańskiego ruchu związkowego lat 80. XX w., w którym chodziło o zapewnienie bytu oraz wykształcenia robotnikom likwidowanych wówczas sektorów gospodarki. Współcześnie chodzi najczęściej o egzekwowanie praw pracowniczych oraz zapewnienie sieci pomocy państwowej osobom zatrudnianym w sektorach gospodarki podlegającym zmianom w związku z dążeniem do zeroemisyjnej gospodarki (np. górnikom zamkniętych kopalń węgla kamiennego).

- energetyka partycypacyjna, Europejski Zielony Ład, klastry energii, mitygacja klimatyczna, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, obywatelstwo energetyczne, polityki transformacyjne, prosumenci, sprawiedliwość klimatyczna, wspólnoty energetyczne, transformacja energetyczna, zarządzanie transformacyjne

Sprawiedliwość klimatyczna – włączenie kategorii etyki i sprawiedliwości w analizy zmian klimatu; perspektywa wzmocniająca szersze

i wrażliwsze patrzenie na kryzys klimatyczny, jego skutki i możliwe sposoby przeciwdziałania poprzez włączenie różnych grup społecznych, po to by przeciwdziałać pogłębianiu już istniejących nierówności. Uwzględnia m.in. postkolonialne zależności, rasizm, nierówności płciowe czy klasowe oraz ich relacje z dystrybucją ryzyka katastrof klimatycznych. W skład sprawiedliwości klimatycznej wchodzi takie kategorie, jak dług klimatyczny, ekologicznie nierówna wymiana.

- dług klimatyczny, dług węglowy, dyskryminacja, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, neokolonializm, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, nowy kolonializm, patriarchy, podatność, podwójna nierówność, potencjał adaptacyjny, równość węglowa, sprawiedliwa transformacja, stosunki klasowe, strukturalny rasizm

Sprężenie zwrotne – jeden z podstawowych mechanizmów procesów zachodzących w przyrodzie lub w społeczeństwie o okrężnej trajektorii, w której rozwój procesu wpływa na własny przebieg w sposób przyspieszający (sprężenie dodatnie) lub hamujący (sprężenie ujemne). W klimatologii dotyczy zjawisk zachodzących wewnątrz systemu klimatycznego. Przykładem ujemnego sprężenia jest wzrost ilości energii wypromieniowywanej przez planetę w wyniku wzrostu jej temperatury – spowalnia to wzrost

temperatury i stabilizuje system. Bardzo ważnym sprzężeniem dodatnim są zmiany w intensywności parowania wody i zawartości pary wodnej w atmosferze: wzrost temperatury → nasilenie parowania → zwiększenie koncentracji pary wodnej w atmosferze → nasilenie efektu cieplarnianego i dalszy wzrost temperatury.

- gazy cieplarniane/szklarniowe, efekt cieplarniany/szklarniowy, globalne ocieplenie, granice planetarne, klimat, kryzys klimatyczno-ekologiczny, nauka o systemach planetarnych, próg planetarny/planetarny punkt krytyczny, system klimatyczny, temperatura globalna

Starodrzew – drzewostan obejmujący drzewa mające powyżej 100 lat, z przejawami starzenia się i obumierania pojedynczych drzew. W tej fazie drzewostan zaczyna tracić swoją wartość ekonomiczną, zyskuje natomiast liczne wartości ekologiczne.

- deforestacja, gospodarka leśna, grubizna, leśnictwo, pellet drzewny, przemysł drzewny

Stopa dyskonta dla inwestycji w adaptację i mitygację klimatyczną – w zależności od tego, jaką stopę dyskonta przyjmujemy dla inwestycji związanych z adaptacją i mitygacją klimatyczną, są one w pełni opłacalne lub nieracjonalnie wysokie, oczywiście przy założeniu, że pominiemy scenariusz upadku cywilizacji wskutek katastrofy klimatycznej.

- adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, kryzys

klimatyczno-ekologiczny, mitygacja klimatyczna

Stosunki klasowe – relacje między opozycyjnymi klasami społecznymi, zazwyczaj o charakterze konfliktowym (otwartym lub ukrytym).

→ klasa społeczna, radykalna ekonomia polityczna

Strategia klimatyczna – ramowy dokument zawierający deklarację podjęcia działań na rzecz walki z kryzysem klimatycznym przez organizację, która opracowała dokument; może zawierać m.in. misję, wizję, wartości, cele, działania, wskaźniki, daty.

→ adaptacja do zmian klimatu/ adaptacja klimatyczna, Europejski Zielony Ład, kryzys klimatyczno-ekologiczny, mitygacja klimatyczna, polityka klimatyczna, rezylencja

Stratygrafia – nauka o rekonstruowaniu historii Ziemi z jej zakumulowanego zapisu skalnego.

→ eon/era/okres/epoka w geologii, geologia, warstwy geologiczne

Strefa klimatyczna – największa jednostka w podziale klimatów Ziemi obejmująca obszar, w którym panują zbliżone warunki klimatyczne. Strefy klimatyczne układają się w przybliżeniu w postaci równoległych pasów, ułożonych symetrycznie względem równika. Są wynikiem zróżnicowania dopływu promieniowania

słonecznego zależnie od szerokości geograficznej.

→ klimat

Strukturalny rasizm – rasizm wbudowany we współczesny globalny system społeczno-gospodarczy. Wywodzi się z historycznych relacji kolonialnych, które są nadal obecne na poziomie relacji między państwowymi (neokolonializm, imperializm). Strukturalny rasizm nie jest tożsamy z rasistowskimi postawami jednostek i grup względem innych jednostek i grup.

→ dyskryminacja, kolonializm, neokolonializm, przyczyny strukturalne, sprawiedliwość klimatyczna

Styl życia – zespół codziennych praktyk, nawyków i działań realizowanych przez jednostki lub grupy.

→ konsumpcyjny styl życia

Susza – co najmniej kilkunastodniowy okres deficytu wody na danym obszarze, cechujący się brakiem opadów atmosferycznych, małą wilgotnością powietrza i gleby, niskim stanem wód w rzekach.

→ bilans wodny, błękitna/niebieska infrastruktura, ekstremalne zdarzenia/zjawiska pogodowe, gospodarowanie wodą, hydrosfera, retencja wody

System – grupa powiązanych i współdziałających ze sobą bytów tworzących wspólną całość.

- ekosystem, nauka o systemach planetarnych, system klimatyczny

System klimatyczny – układ tworzony przez oddziałujące na siebie atmosferę, hydrosferę, kriosferę, biosferę i powierzchniową warstwę litosfery. Głównym czynnikiem wywołującym dynamikę tego układu i kształtującym klimat Ziemi jest promieniowanie słoneczne dochodzące do atmosfery i powierzchni Ziemi. Zaburzenie stanu jednego z elementów systemu oddziałuje na pozostałe elementy i może prowadzić do zmiany klimatu.

- absorpcja promieniowania, albedo, atmosfera, bezwładność systemu klimatycznego, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, biosfera, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, hydrosfera, kriosfera, kryzys klimatyczno-ekologiczny, natężenie promieniowania słonecznego, sprzężenie zwrotne, system

Systemy-światy – w koncepcji Immanuela Wallersteina to struktury polityczne w postaci państw/regionów, których dynamikę funkcjonowania wyznacza niekończąca się akumulacja kapitału.

- akumulacja kapitału, centrum, globalna Północ, globalne Południe, gospodarka peryferyjna, neokolonializm, nowy kolonializm, peryferie, semiperyferie

Szkoła frankfurcka – grupa badaczy rozwijająca w XX w. teorię krytyczną, m.in. Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm.

- teoria krytyczna

Szczyty Ziemi – konferencje ONZ poświęcone środowisku i rozwojowi; najślynniejsza odbyła się w 1992 r. w Rio de Janeiro; w ramach Szczytów Ziemi podpisano m.in. ramową konwencję Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu (UNFCCC) i Agendę 2030.

- Agenda 2030, Cele Zrównoważonego Rozwoju, UNFCCC, zrównoważony rozwój

Szóste wielkie wymieranie – termin określający współczesne wymieranie gatunków spowodowane intensywną i uwzględniającą jedynie rachunek ekonomiczny działalnością gospodarczą najbogatszych firm, państw i osób.

- koekstynkcja, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, specjacja, wymieranie, wymieranie w tle

Ś

Ślad węglowy – miara ilości całkowitej emisji gazów cieplarnianych produkowanych bezpośrednio lub pośrednio przez np. osobę, organizację, kraj. Wyrażony jest w ekwiwalencie dwutlenku węgla, który pozwala podsumować i porównać emisje różnych gazów (również metanu,

podtlenku azotu i in.) na wspólnej skali. Ślady węglowe poszczególnych państw stanowią podstawę do wyznaczenia limitów emisji lub nakładania kar za zbyt duże emisje gazów cieplarnianych. Również na poziomie jednostkowym szacunkowe obliczenia śladu węglowego, np. podróży lotniczej lub podróży pociągiem, mogą pomóc w podejmowaniu bardziej odpowiedzialnych codziennych decyzji.

- dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek, dług węglowy, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, mechanizm czystego rozwoju, mitygacja klimatyczna, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, program handlu emisjami, Protokół z Kioto, równość węglowa, UNFCCC, węglowy wskaźnik Giniego

Świętość/sacrum – sfera objęta tabu z powodu swej nieskazitelności (*sacrum* święte) bądź swojego demonicznego charakteru (*sacrum* przeklęte); nieobjęta tabu jest sfera *profanum* (codziennność).

- resakralizacja

T

Takson – grupa osobników spokrewnionych na różnym poziomie.

Tania natura – postrzeganie natury jako nieskończonego źródła darmowych zasobów, z których ludzie mogą dowolnie czerpać, produkując towary i usługi rynkowe. „Tania natura” to również niewycenione w gospodarce procesy regulacyjne i funkcje, np. zapylanie roślin przez owady. Koncepcję taniej natury obalają m.in. ekonomiczne analizy środowiskowych kosztów zewnętrznych czy badania usług ekosystemowych.

- eksploatacyjność, koszty zewnętrzne, produkcja natury, stosunki klasowe, usługi ekosystemowe, utowarowienie przyrody, własność (ekonomia), własność (prawo), zasoby organizacji

Temperatura globalna – jest obliczana dla całej Ziemi poprzez uśrednienie temperatury na powierzchni morza i temperatury powietrza na lądzie.

- absorpcja promieniowania, albedo, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, działania mitygacyjne, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, natężenie promieniowania słonecznego, porozumienie paryskie, równowaga klimatyczna planety

Teoria aktora-sieci (ang. *Actor-Network Theory*, ANT) – radykalnie empiryczna orientacja badawcza unikająca wstępnych założeń, weryfikująca wszystko w toku drobiazgowego podążania za aktorami, w której byty pozaludzkie mają sprawczość

(działają), zaś każdy aktor działa w rezultacie pozostawania w sieci relacji z innymi aktorami, którzy go (aktora) współtworzą, w związku z czym nikt nie działa sam, sprawczość jest rozdystrybuowana, działanie zachodzi dzięki innym.

- aktor-sieć, aktorzy pozaludscy, byty pozaludzkie, relacjonizm, sprawczość, teoria ugruntowana

Teoria interesariuszy – podejście, zgodnie z którym organizacja powinna uwzględniać w swych działaniach aktorów niezwiązanych z nią bezpośrednio, bo od ich wsparcia zależy jej istnienie, oraz dlatego że ponoszą oni ryzyko jej działania.

- etyka biznesu, interesariusze, otoczenie organizacji, społeczna odpowiedzialność biznesu

Teoria krytyczna – kojarzone z grupą badaczy zwanych szkołą frankfurcką radykalne podejście do zastanej rzeczywistości społecznej ukierunkowane na jej zmianę, opozycyjne względem łączonej z Kartezjuszem teorii tradycyjnej, mającej utrwać *status quo*.

- krytyczne nauki społeczne, nurt krytyczny w zarządzaniu, szkoła frankfurcka

Teoria poszukiwania znaczenia (ang. *Significance Quest Theory*) – teoria stworzona przez amerykańskiego psychologa Ariego Kruglanskiego i jego współpracowników zakładająca, że poczucie znaczenia w świecie jest jednym z podstawowych motywów kierujących ludzkim

zachowaniem. W momencie, gdy potrzeba ta nie jest zaspokajana, ludzie podejmują szereg działań mających na celu odzyskanie poczucia znaczenia (np. poprzez działania natury politycznej).

- aktywizm klimatyczny, aktywizm środowiskowy, rzecznictwo

Teoria ugruntowana – podejście w metodologii badań społecznych opierające się na założeniu, że rzeczywistość społeczną najlepiej rozumieją zaangażowane w nią osoby. Dlatego badaczki_cze powinny_ni wychodzić w teren bez z góry zakładanych teorii. W miarę gromadzenia materiału empirycznego teoria wyłania się z samych badań, „gruntuje się” w terenie.

- teoria aktora-sieci

Tradycyjna Wiedza Ekologiczna (TWE) – tubylcza wiedza obecna we wszystkich zakątkach świata związana z relacjami wspólnot z otoczeniem, głównie ekosystemowym, przekazywana z pokolenia na pokolenie; do jej charakterystycznych cech należą: łączenie duchowości z materialnością, orientacja relacyjna, łączność między naturą i kulturą, nastawienie na współpracę, nie na konkurencję, szacunek do środowiska i in.

- godność, kincentryczność/kincentryzm, kolonializm, naturakultura/kulturonatura, okres osiowy, Pachamama, perspektywizm antropologiczny, rdzenna ludność, relacjonizm, rewerencyjny, wartości relacyjne, zbiorowość

Tragedia wspólnego pastwiska – termin zaczerpnięty z tekstu amerykańskiego ekologa Garretta Hardina pt. *The Tragedy of the Commons* opisującego hipotetyczną sytuację, w której korzystający ze wspólnego pastwiska pasterze, działając w indywidualnym i doraźnym interesie, w końcu doprowadzą do zniszczenia owego pastwiska.

- dobra publiczne, dobro wspólne, kooperatywa/spółdzielnia, koprodukcja/samozarządzanie

Transformacja energetyczna – przejście od wysokoemisyjnych systemów energetycznych opartych na paliwach kopalnych do systemów opartych na odnawialnych źródłach energii.

- energetyka partycypacyjna, efekt cieplarniany/szklarniowy, energia termiczna oceanów, gazy cieplarniane/szklarniowe, klastry energii, mitygacja klimatyczna, obywatelstwo energetyczne, paliwa kopalne, polityki transformacyjne, sprawiedliwa transformacja, wspólnoty energetyczne, zarządzanie transformacyjne

Trend klimatyczny – względnie trwała tendencja lub ogólny kierunek zmian danego elementu klimatu w dłuższym czasie, widoczne na wykresie jako powolny, systematyczny wzrost lub obniżenie średnich wartości w pewnym ciągu danych klimatologicznych. Najczęściej wyznacza się trend liniowy w przeliczeniu na 10, 30 lub 100 lat.

- anomalia, globalne ocieplenie, klimat, kryzys klimatyczno-ekologiczny, okres referencyjny, Wielkie Przyspieszenie

U

Uchodźczyni_ca klimatyczna_ny – osoba opuszczająca państwo pochodzenia z powodów, które bezpośrednio lub pośrednio wynikają z kryzysu klimatyczno-ekologicznego, np. susze, niedobór wody, podnoszenie się poziomu oceanów, pustynnienie, pożary, wojny o zasoby itp.

- ekstremalne zdarzenia/zjawiska pogodowe, emigracja klimatyczna, globalne ocieplenie, kłębowski kryzysów antropocenu, kryzys klimatyczno-ekologiczny, susza

Układ nagrody – struktury mózgowie, które w toku ewolucji kształtowały się tak, aby zwiększać prawdopodobieństwo potencjalnie korzystnych zachowań.

- dopamina, odracanie gratyfikacji, opóźnienie adaptacyjne

UNFCCC (ang. United Nations Framework Convention on Climate Change) – ramowa konwencja Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu; umowa dotycząca międzynarodowej współpracy w kwestii ograniczania emisji gazów cieplarnianych; jej organem kontrolnym jest coroczna Konferencja

Stron (ang. Conference of the Parties, COP), czyli tzw. szczyty klimatyczne odbywające się każdego roku w innym państwie.

- Agenda 2030, Cele Zrównoważonego Rozwoju, COP/ Szczyty Klimatyczne ONZ, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, IPCC, kryzys klimatyczno-ekologiczny, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, porozumienie paryskie, Protokół z Kioto, Szczyty Ziemi, zrównoważony rozwój

Uniwersalne zbawienie – pogląd, zgodnie z którym zbawienie przysługuje nie tylko ludziom, ale i bytom pozaludzkim. Koncepcję uniwersalnego zbawienia możemy odnaleźć we wczesnym chrześcijaństwie, wschodniej ortodoksji, buddyzmie mahajana oraz w niektórych religiach hinduistycznych.

- byty pozaludzkie, żałoba klimatyczna i jej alokacja

Upodmiotowienie – traktowanie czegoś/kogoś jako podmiotu, którego przynależna jest godność.

- antyeksploatacyjność, eksploatacyjność, emancypacja, godność, instrumentalizowanie, opresja, podmiotowość prawna, rewerencyjny, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Uprzedmiotowienie – traktowanie czegoś/kogoś w sposób pozbawiający je ją go godności.

- antyeksploatacyjność, eksploatacyjność, emancypacja, godność, instrumentalizowanie, opresja, podmiotowość prawna, rewerencyjny, uprzedmiotowienie, utowarowienie, własność (ekonomia), własność (prawo)

Urbanizacja/umiastowienie – zjawisko polegające na koncentrowaniu się grup ludzkich, głównie w miastach; wzrost liczby i udziału ludności miast w populacji danego obszaru.

- klimat miasta, miejska wyspa ciepła, przekształcanie naturalnej powierzchni ziemi

Usługi ekosystemowe – wkład przyrody i procesów naturalnych w szeroko pojęty dobrobyt i jakość życia ludzi.

- IPBES, jakość życia, koszty zewnętrzne, tania natura, utowarowienie przyrody

Utowarowienie – przekształcanie różnych elementów rzeczywistości (rzeczy, idei, natury, ludzi i ich pracy) z ich pierwotnej formy użytkowej w towary, które można odsprzedać na rynku.

- antyeksploatacyjność, eksploatacyjność, emancypacja, instrumentalizowanie, opresja, podmiotowość prawna, upodmiotowienie, uprzedmiotowienie, utowarowienie przyrody, własność (ekonomia), własność (prawo)

Utowarowienie przyrody – włączanie elementów przyrody i/lub informacji o nich do systemu gospodarczego w celu ich wymiany (sprzedaży) na rynkach dla osiągnięcia zysku.

- eksploatacyjność, instrumentalizowanie, opresja, tania natura, uprzedmiotowienie, usługi ekosystemowe, utowarowienie

Utrata lat życia (ang. *Years of Life Lost*, YLL) – wskaźnik wykorzystywany w badaniach z obszaru zdrowia publicznego, wyliczany jako iloczyn liczby zgonów i przeciętnego dalszego trwania życia dla wieku, w którym nastąpił zgon.

W

Warstwy geologiczne – warstwowe osady i ich stare, stwardniałe odpowiedniki, które zawierają informacje dotyczące historii klimatycznej i środowiskowej Ziemi.

- antropocen, eon/era/okres/ epoka w geologii, geologia, paleoklimat, stratygrafia

Wartości relacyjne – dotyczą znaczenia relacji człowieka z przyrodą, a także relacji pomiędzy ludźmi w otoczeniu przyrody. Podkreślają emocjonalny aspekt jakości życia. Wynikają z nich obowiązki i odpowiedzialność człowieka wobec przyrody oraz innych ludzi.

- alienacja (człowieka od natury), jakość życia, naturakultura/kulturonatura, praktyka ponownego

połączenia, relacjonizm, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, zespół deficytu natury/przyrody

Węglowy wskaźnik Giniego –

wskaźnik umożliwiający mierzenie nierówności alokacji emisji dwutlenku węgla *per capita* dla poszczególnych państw w perspektywie historycznej.

- dekarbonizacja/dekarbonizacja gospodarek, dług klimatyczny, dług węglowy, mitygacja klimatyczna, neutralność klimatyczna, neutralność węglowa, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, *per capita*, podwójna nierówność, równość węglowa, sprawiedliwość klimatyczna, ślad węglowy

Wieczna/trwała zmarzlina/

marzłość – warstwa gleby lub innych utworów powierzchniowych albo nawet litej skały leżących na rozmaitych głębokościach pod powierzchnią ziemi, w których przez dłuższy czas (od 2 lat do dziesiątków tysięcy lat) utrzymuje się stała temperatura poniżej punktu zamarzania. Wieczna marzłość może być sucha, jeśli nie zawiera lodu jako materiału cementującego, np. w litej skale albo w suchym piasku, częściej jest wilgotna, spotykana w normalnych gruntach o pewnej zawartości wody lub w materiałach luźnych. Wtedy wolne przestrzenie pomiędzy cząstkami materiału zajmuje lód.

- epoki lodowcowe, kriosfera, lądolód, okres ziąbu, „Ziemia śnieżka”, zmiana klimatu

Wiedza milcząca (ang. *tacit knowledge*) – wiedza, którą dysponujemy, lecz którą trudno jest nam uzasadnić i przekazać, nabywana w toku praktyki i relacji mistrz_rzynie uczeń_nnica.

→ intelekt

Wielka Rozbieżność (ang. *The Great Divergence*) – stale rosnąca przepaść między malejącą grupą najbogatszych oraz zwiększającą się populacją skrajnie ubogich w skali świata.

→ kłębowisko kryzysów antropocenu, nierówność społeczna, skrajne ubóstwo, Wielkie Przyspieszenie, wielowymiarowe ubóstwo

Wielkie Przyspieszenie – termin używany zarówno do określenia trwającego od połowy XX w. okresu gwałtownych i przyspieszających zmian w systemie ziemskim, spowodowanych konkretnymi działaniami gospodarczymi, jak i do charakterystyki owych poszczególnych zmian oraz ich tempa, np.: wielkie przyspieszenie zmian klimatu, wymierania gatunków, zakwaszenia oceanów, utraty lasów tropikalnych, wzrostu PKB, zużycia energii, turystyki międzynarodowej itd. Związane z dramatyczną presją ludzi wywieraną na środowisko naturalne skutkującą m.in. degradacją ekosystemów naturalnych i rosnącą emisją gazów cieplarnianych.

→ antropocen, antropopresja, degradacja ekosystemu, degradacja gleby, degradacja siedlisk, deforestacja, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/

szklarniowe, globalne ocieplenie, granice planetarne, kryzys klimatyczno-ekologiczny, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, nauka o systemach planetarnych, produkt krajowy brutto, szóste wielkie wymieranie, trend klimatyczny, Wielka Rozbieżność, zakwaszenie oceanów, zmiana klimatu

Wielowymiarowe ubóstwo

(ang. *Global Multidimensional Poverty Index*, MPI) – wskaźnik opracowany przez Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI) służący do mierzenia ubóstwa na poziomie jednostki, a nie na poziomie całego państwa. Jeśli dana osoba jest pozbawiona jednej trzeciej lub więcej z 10 (ważonych) wskaźników, uznaje się ją za ubogą wielowymiarowo.

→ skrajne ubóstwo, Wielka Rozbieżność

Wietrzenie chemiczne – chemiczny rozkład skał przez substancje chemiczne, np. rozpuszczony dwutlenek węgla, zawarte w wodzie deszczowej i glebie; jednym z jego bardzo powolnych skutków jest usuwanie dwutlenku węgla z atmosfery.

→ atmosfera, gazy cieplarniane/szklarniowe, sekwestracja

Własność (ekonomia) – prawo pozwalające właścicielowi korzystać z rzeczy (przedmiotu własności) i rozporządzać nią z wyłączeniem innych osób i w określonym zakresie.

- aktorzy pozaludzcy, antyekspluatacyjność, byty pozaludzkie, eksploatacyjność, instrumentalizowanie, nierówność społeczna, opresja, podmiotowość prawna, tania natura, upodmiotowienie, uprzedmiotowienie, utowarowanie, utowarowanie przyrody, własność (prawo)

Własność (prawo) – prawo majątkowe, zgodnie z którym właściciel może, z wyłączeniem innych osób, korzystać z rzeczy, pobierać z niej korzyści (np. plony) i inne dochody, a także rozporządzać nią (np. sprzedać ją).

- aktorzy pozaludzcy, antyekspluatacyjność, byty pozaludzkie, eksploatacyjność, instrumentalizowanie, nierówność społeczna, opresja, podmiotowość prawna, tania natura, upodmiotowienie, uprzedmiotowienie, utowarowanie, utowarowanie przyrody, własność (ekonomia)

Wspólnoty energetyczne – spółdzielnie lub stowarzyszenia zrzeszające pojedynczych producentów energii, sąsiadów, hodowców, rolników lub lokalne firmy.

- działania adaptacyjne oparte na społeczności, energetyka partycypacyjna, klastry energii, komunitarność/komunitaryzm, kooperatywa/spółdzielnia, koprodukcja/samozarządzanie, obywatelstwo energetyczne, polityki transformacyjne, prosumenci, sprawiedliwa transformacja,

transformacja energetyczna, zarządzanie transformacyjne

„Wykwalifikowana nieświadomość” – wysoki poziom wiedzy i umiejętności połączone z niskim poziomem samoświadomości.

Wymieranie – proces prowadzący do całkowitego wyginięcia gatunku lub większej grupy organizmów.

- gatunek parasolowy, koekstynkcja, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, specjacja, szóste wielkie wymieranie, wymieranie w tle

Wymieranie w tle – zachodzące przez większość historii życia na Ziemi, we względnie stałym i stosunkowo wolnym tempie, znikanie gatunków spowodowane różnymi czynnikami środowiskowymi. Wymieranie w tle jest czymś innym od masowego wymierania.

- gatunek parasolowy, koekstynkcja, masowe wymieranie/wielkie wymieranie, specjacja, szóste wielkie wymieranie, wymieranie

Wymuszenie radiacyjne – zmiana w bilansie energetycznym planety, np. wzrost średniej temperatury powierzchni Ziemi w związku ze wzrostem koncentracji gazu cieplarnianego.

- absorpcja promieniowania, bilans radiacyjny/saldo promieniowania, efekt cieplarniany/szklarniowy, gazy cieplarniane/szklarniowe, globalne ocieplenie, poziomy/stężenie/koncentracja

dwutlenku węgla, równowaga klimatyczna planety, temperatura globalna

Wypalenie – jest to złożone zjawisko natury psychologicznej i fizjologicznej będące konsekwencją doświadczania przez dłuższy czas nadmiernego obciążenia i stresu. Wypalenie składa się z 3 głównych elementów: wyczerpania emocjonalnego i fizycznego, obojętności wobec naszych działań i poczucia obniżonych osiągnięć.

→ kultura męczeństwa

Wyparcie/represja – eliminowanie ze świadomości takich myśli, uczuć, pragnień itp., które są bolesne lub zagrażają obrazowi własnemu jednostki.

→ cień, denializm klimatyczny, marazm antropocenu

Wzmocnienie pierwotne – bodziec zaspokajający podstawową potrzebę, taką jak głód lub pragnienie.

Wzrost ekonomiczny/

gospodarczy – zwiększanie ilości dóbr i usług konsumpcyjnych; najczęściej mierzony jako przyrost realnego produktu krajowego brutto.

→ ekomodernizm, „jak-gdyby-nigdy-nic”, kapitalizm, konsumpcjonizm, konsumpcyjny styl życia, neoliberalizm/ideologia neoliberalna, postwzrost, produkt krajowy brutto, Raport Klubu Rzymskiego

Z

Zabawa – podstawowa forma uczenia się dzieci w wieku przedszkolnym i fundament ich harmonijnego rozwoju.

→ dzieciństwo

Zachód/kultura zachodnia – cywilizacja i kultura wywodzące się z Europy Zachodniej, rozprzestrzenione na inne obszary, np. Amerykę Północną, Australię i Nową Zelandię.

→ globalna Północ

Zadrzewienie śródpolne – sprzyjający bioróżnorodności teren pomiędzy uprawami rolnymi porośnięty drzewami.

→ bioróżnorodność/różnorodność biologiczna, miedza

Zakwaszenie oceanów – proces wzrostu kwasowości wód oceanicznych (mierzony jako spadek pH). Obecnie zachodzi przede wszystkim na skutek pochłaniania przez oceany dwutlenku węgla zawartego w atmosferze.

→ atmosfera, chemizm oceanów, gazy cieplarniane/szklarniowe, paliwa kopalne, sekwestracja, Wielkie Przyspieszenie

Zarządzanie/organizowanie – działania wykorzystujące zasoby i otoczenie organizacji (lub jednostki) do realizacji jej celów, najczęściej zysku.

→ biurokracja, doktryna Friedmana, eksploatacyjność, instrumentalizowanie, otoczenie organizacji, uprzedmiotowienie,

utowarowienie, zarządzanie ekonomiczne, zarządzanie humanistyczne, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie transformacyjne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie, zasoby organizacji

Zarządzanie ekonomiczne – zarządzanie nastawione na zysk.

- doktryna Friedmana, zarządzanie/organizowanie, zarządzanie humanistyczne, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie

Zarządzanie humanistyczne – zarządzanie nastawione na dobro człowieka w organizacji.

- personalizm, zarządzanie/organizowanie, zarządzanie ekonomiczne, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie

Zarządzanie posthumanistyczne – zarządzanie więcej-niż-ludzkie, współdziałanie organizacji z zasobami i otoczeniem dla wspólnego dobra, wyróżniające się uznaniem sprawczości i godności wszelkich organizujących, organizowanych i odczuwających organizowanie aktorów, ludzkich czy pozaludzkich (w tym np. zasobów), wyrastające z zarządzania humanistycznego, inspirowane posthumanizmem i teorią aktora-sieci.

- aktorzy pozaludzczy, byty pozaludzkie, godność, krytyczny posthumanizm, nowa humanistyka, otoczenie organizacji,

posthumanizm, sprawczość, teoria aktora-sieci, zarządzanie humanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie, zasoby organizacji

Zarządzanie transformacyjne – planowe wdrażanie rozwiązań mających na celu skuteczną i sprawliwą transformację energetyczną.

- energetyka partycypacyjna, klastry energii, polityki transformacyjne, sprawliwa transformacja, transformacja energetyczna, wspólnoty energetyczne, zarządzanie/organizowanie

Zarządzanie więcej-niż-ludzkie – zarządzanie posthumanistyczne, nastawione na dobro ludzko-pozaludzkiej zbiorowości; wyróżnia je otaczanie troską nie tylko ludzi, ale i aktorów pozaludzkich; wyrasta z zarządzania humanistycznego, inspirowane jest posthumanizmem i teorią aktora-sieci.

- aktorzy pozaludzczy, byty pozaludzkie, godność, krytyczny posthumanizm, nowa humanistyka, posthumanizm, teoria aktora-sieci, zarządzanie humanistyczne, zarządzanie posthumanistyczne, zbiorowość

Zasoby organizacji – to, czym organizacja może dysponować, aby realizować swoje cele; często do roli instrumentalizowanych zasobów sprowadzani są ludzie (zasoby ludzkie), a niemal zawsze aktorzy pozaludzczy, np. zasoby finansowe, fizyczne, informacyjne.

- aktorzy pozaludzcy, byty pozaludzkie, instrumentalizowanie, tania natura, zarządzanie/organizowanie, zarządzanie ekonomiczne, zarządzanie humanistyczne, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie

Zbiorowość – społeczność, wspólnota więcej-niż-ludzka składająca się z ludzi i aktorów pozaludzkich.

- aktorzy pozaludzcy, byty pozaludzkie, działania adaptacyjne oparte na społeczności, komunitarność/komunitaryzm, kooperatywa/spółdzielnia, koprodukcja/samozarządzanie, krytyczny posthumanizm, posthumanizm, teoria aktora-sieci, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, zarządzanie posthumanistyczne, zarządzanie więcej-niż-ludzkie

Zdrowie planetarne (ang. *Planetary Health*) – w 2015 r. Fundacja Rockefellera oraz czasopismo „The Lancet” utworzyły komisję poświęconą koncepcji zdrowia planetarnego, która miała posłużyć m.in. nadaniu zmianom klimatycznym bardziej zrozumiałego dla ludzi wymiaru. Koncepcja zdrowia planetarnego opiera się na założeniu, iż ludzkie zdrowie zależy od kondycji naszej planety, a degradacja środowiska naturalnego pociąga za sobą poważne konsekwencje dla zdrowia i życia ludzi.

- alienacja (człowieka od natury), cykl kryzysu, jakość życia, kłębowisko kryzysów antropocenu, kryzys klimatyczno-ekologiczny,

naturakultura/kulturonatura, praktyka ponownego połączenia, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, wartości relacyjne

Zespół deficytu natury/przyrody – pogorszona jakość życia z powodu nadmiernej ekspozycji na media elektroniczne i przebywania w zamkniętych pomieszczeniach.

- alienacja (człowieka od natury), jakość życia, naturakultura/kulturonatura, praktyka ponownego połączenia, wartości relacyjne, zdrowie planetarne

Zielona infrastruktura – strategicznie planowana i zarządzana sieć naturalnych i seminaturalnych terenów w miastach i na obszarach wiejskich służąca zachowaniu środowiska przyrodniczego w możliwie stabilnym stanie oraz ochronieniu bioróżnorodności. W terenach zurbanizowanych należy do niej ogół parków, zieleńców, roślinności towarzyszącej zabudowie (zielone dachy, zielone ściany) i obiektom użyteczności publicznej (zielone przystanki, zielone torowiska), a także terenów zieleni otaczających ulice czy osiedla (łąki kwietne, parki kieszonek). Do podstawowych funkcji zielonej infrastruktury zalicza się: przeciwdziałanie zmianom klimatu, ograniczenie miejskiej wyspy ciepła, ochrona przed hałasem, oczyszczanie powietrza z CO₂ i pyłów, wzrost ewapotranspiracji, swobodny przepływ powietrza, wzrost odporności ekosystemów, retencja wód opadowych, łagodzenie skutków powodzi.

→ adaptacja do zmian klimatu/
adaptacja klimatyczna, bilans
wodny, bioróżnorodność/
różnorodność biologiczna, błę-
kitna/niebieska infrastruktura,
ekosystem, ewapotranspiracja,
globalne ocieplenie, miejska
wyspa ciepła, retencja wody,
urbanizacja/umieszczenie,
zmiana klimatu

„Ziemia supercieplarniana”

(ang. *Hothouse Earth*) – świat
z klimatem ekstremalnie cieplarnia-
nym, w kierunku którego aktualnie
zmierzamy.

→ globalne ocieplenie, hiperter-
malia/hipertermalium, klimat,
okres cieplarniany, paleocean-
eoceaniczne maksimum termiczne,
zmiana klimatu

„Ziemia śnieżka” – okresy zlo-

dowaceń, w trakcie których cała
powierzchnia lądów i oceanów jest
pokryta skorupą lodu.

→ epoki lodowcowe, kriosfera,
lądolód, okres ziąbu, wieczna/
trwała zmarzlina, zmiana klimatu

Zmiana klimatu (geologia) – dowolny
przedział czasu, w którym zmienia się
klimat Ziemi. Może to być spowodo-
wane czysto naturalnymi procesami,
takimi jak oscylacje glacialno-inter-
glacialne (lodowcowo-międylo-
dowcowe) okresów zlodowaceń, lub
wymuszone przez człowieka, jak
w przypadku obecnego globalnego
ocieplenia.

→ antropogeniczny, epoki lodow-
cowe, globalne ocieplenie,

hipertermalia/hipertermalium,
klimat, kryzys klimatyczno-ekolo-
giczny, Milankowicia teoria/cykle,
okres ziąbu, okres cieplarniany,
paleocean- eoceaniczne maxi-
mum termiczne, „Ziemia super-
cieplarniana”, „Ziemia śnieżka”

Zrównoważony rozwój – koncepcja,
zgodnie z którą rozwój gospodar-
czy powinien uwzględniać obecne
potrzeby, ale bez umniejszania szans
przyszłych pokoleń na zaspokojenie
ich potrzeb.

→ Agenda 2030, Cele Zrównowa-
żonego Rozwoju, obywatel_ka
zrównoważonego rozwoju,
Raport Brundtland, wzrost
ekonomiczny/gospodarczy

Ż

Żałoba klimatyczna/żałoba ekolo- giczna

(ang. *ecological grief; climate
grief*) – emocjonalna reakcja wywo-
łana przez zniszczenie środowiska
naturalnego lub zmiany klimatyczne
i ich konsekwencje. Zjawisko jest
przedmiotem zainteresowania
m.in. psycholożek_gów, które_rzy
badają związki depresji, stanów lęko-
wych (ang. *ecological anxiety*) i roz-
paczy z degradacją środowiska natu-
ralnego i zmian klimatu. Szczególnie
podatne_ni na jej doświadczanie
są: badaczki_cze nauk przyrodniczych;
osoby młode i świadome nieunik-
nionych zmian, które zająd jeszcze
za ich życia, oraz ludność rdzenna
i społeczności zamieszkujące rejonny

najbardziej dotknięte zmianami klimatu, np. Inuici, w których przypadku topiący się lód morski wpływa nie tylko na rutynę dnia codziennego, ale i na ich tożsamość i kulturę.

- aktywizm klimatyczny, aktywizm środowiskowy, antycypowana żałoba ekologiczna, ekologiczna demokracja, globalne ocieplenie, Inuici, kryzys klimatyczno-ekologiczny, rdzenna ludność, solastalgia, żałoba klimatyczna i jej alokacja, żałoba klimatyczna jako transformacja

Żałoba klimatyczna i jej alokacja – nie wszyscy są objęci żałobą w równym stopniu i nie z każdym wyrazem żałoby liczymy się tak samo. Oplakujemy przede wszystkim byty uznane za ludzkie, ale nawet w tej grupie dochodzi do dyskryminacji. Grupy mniejszościowe lub marginalizowane za życia również po śmierci nie są oplakiwane. Jeszcze dalej na marginesie żałoby znajdują się byty pozaludzkie, takie jak zwierzęta, rośliny albo ciała mineralne, które na ogół nie są uwzględniane w żałobie. Dyskryminowani są również żałobnicy reprezentujący np. ludność rdzenną czy mieszkańcy obszarów nieliczących się w skali globalnej (np. Inuici lub mieszkańcy atoli Tuvalu).

- antycypowana żałoba ekologiczna, byty pozaludzkie, ekologiczna demokracja, globalne ocieplenie, Inuici, kryzys klimatyczno-ekologiczny, nierówność społeczna, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, rdzenna ludność, solastalgia, sprawiedliwość

klimatyczna, Tradycyjna Wiedza Ekologiczna, uniwersalne zbawienie, żałoba klimatyczna/żałoba ekologiczna, żałoba klimatyczna jako transformacja

Żałoba klimatyczna jako transformacja – sytuacja, w której utrata niesie ze sobą transformujący efekt i otwiera osobę przeżywającą żałobę na inne byty ludzkie i pozaludzkie oraz zachęca ją do działania; jest punktem wyjścia do wzięcia odpowiedzialności nie tylko za to, co stracone, ale także za to, co jeszcze można ratować.

- aktywizm klimatyczny, aktywizm środowiskowy, antycypowana żałoba ekologiczna, byty pozaludzkie, ekologiczna demokracja, globalne ocieplenie, kryzys klimatyczno-ekologiczny, rzecznictwo, solastalgia, teoria poszukiwania znaczenia, żałoba klimatyczna/żałoba ekologiczna, żałoba klimatyczna i jej alokacja

Żelazne prawo odpowiedzialności – pogląd, zgodnie z którym im przedsiębiorstwo potężniejsze, tym większa jest jego społeczna odpowiedzialność.

- etyka biznesu, (nie)sprawiedliwość klimatyczna, społeczna odpowiedzialność biznesu, sprawiedliwość klimatyczna, zrównoważony rozwój